Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

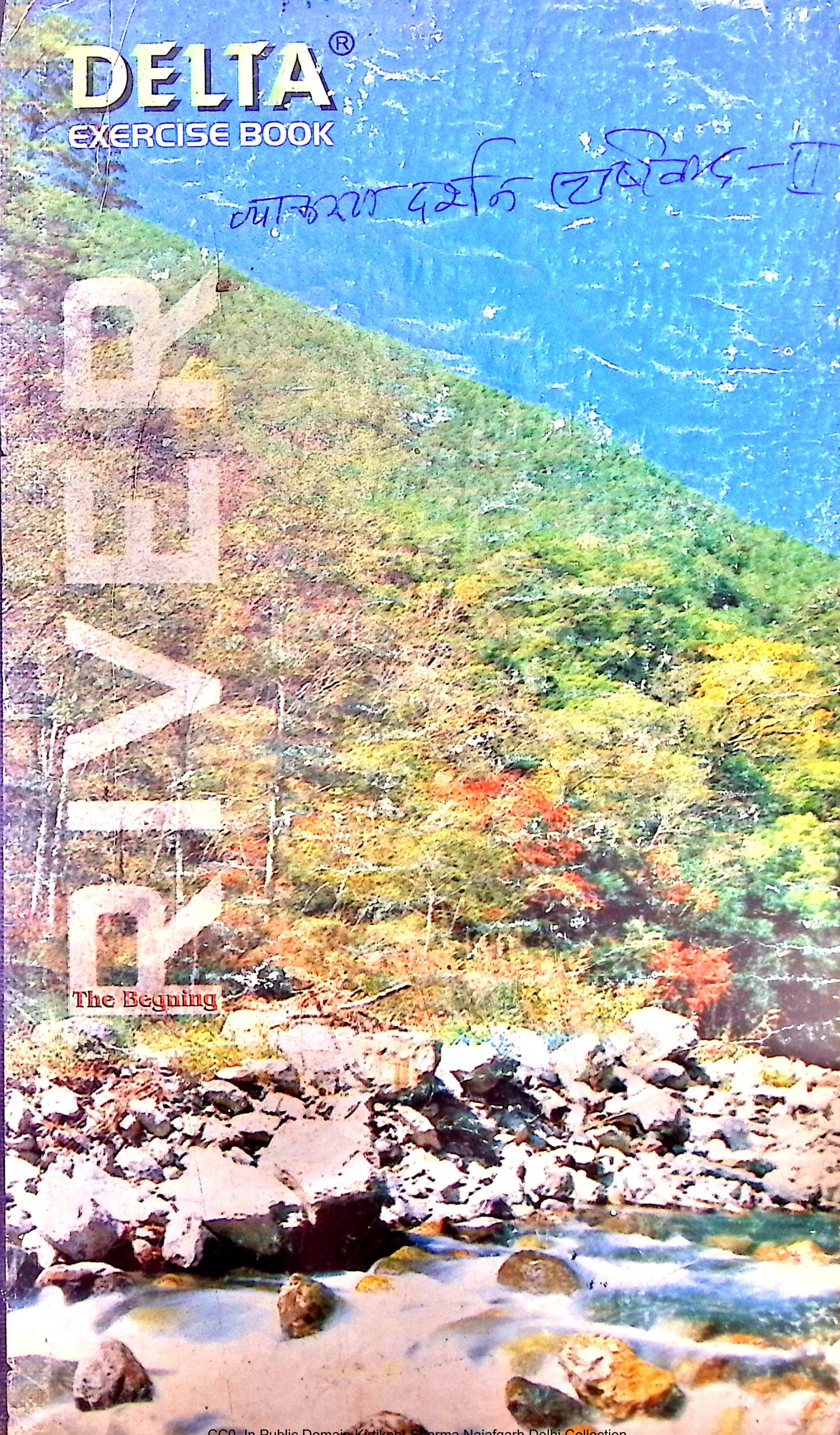

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :

Page No :

व्याकरणदर्शनं पदकाण्ड – II

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :
Page No :

अकारादिवर्णानामैक्यनैक्यमीमांसा

“अइउण्” इति सूत्रभाष्ये अकारादिवर्णः प्रत्येकमेकोऽनेको वा? इति शङ्का “एकत्वादकारस्य सिद्धम्” इति वार्तिकेन वर्णानामेकत्वमेव समर्थितं ~~भाष्यकृद्~~ भाष्ये इति। तत्रानेकत्ववादिनो मतस्य समर्थनं च एकं वार्तिकं विलिख्य आह- भाष्यकारः “आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्”। नानात्ववादि उत्तरदोषं ददाति इति अपि तद्विवेचन वर्णानां नानात्वसाधनाय अस्य वार्तिकस्योल्लेखः।

(हस्वज्ञानं- एकस्य वर्णस्य आन्यभाव्यमन्यदन्यत्व (भिन्नत्वं) सिध्यति, इति प्रतिज्ञावाक्यम्। अथवा वर्णयोर्भिन्नाः अनेकत्वं अनेकाश्च। अत्र हेतुः कालशब्दयोर्व्यवधानमिति।

तात्पर्यमिदं व्यवधानं हि द्वयोर्मध्ये द्वयोर्वस्तुनोर्मध्ये एव भवति, नैकस्मिन्। इत्यस्यां स्थितौ यत्र काल-शब्दयोर्व्यवधानं विद्यते तत्र तस्य भिन्नत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति। उदाहरणभावे 'अ इ उ' इत्यत्र कालव्यवधानं दृश्यते। एतेन ज्ञायते यत् यत्र काल-शब्दयोर्भिन्नं व्यवधानं भवति, तत्र भेदः तु आवश्यक इति। 'अ. इ' इत्यनयोर्भेदोऽस्ति। अतो दीः इत्यत्र ह्रस्वोऽकारः (इत्यत्र च इकारः) इत्यनयोर्मध्ये रेफस्य व्यवधानम्। इत्थमपि रीत्या “दृतिः” इत्यत्र दकारो ऋ, तथा तकारो इ व्यवहिते भवतः भिन्नौ। अतो द्वयोर्मध्ये तकारस्य व्यवधानम्। एतादृशं शब्दव्यवधानं भवति - यथा केवलम् 'अ' इत्यत्र शब्दादिव्यवधानं न विद्यते, केवलमकारस्य शब्दोच्चारणं भवति। परन्तु दण्ड+अग्रम् इत्यत्र दण्डे अकारः तथा अग्रम् इत्यस्य प्रथमाकारः कालस्य व्यवधानम्, तथा दण्डे अकारद्वयम्, एक अकारः उस्यैव द्वितीयस्य अकारः 'उ' इत्यत्र। अत्र द्वयोरकारयोर्मध्ये ण, ड, इत्यनयोर्व्यवधानम्। एतेनैव 'गिरि' इत्यत्र द्वयोः इकारयोर्मध्ये रकारस्य व्यवधानम्। इत्थमपि प्रकारेण काल-शब्दयोर्व्यवधानत्वात् ज्ञायते भिद्यन्ते अकारः, इकार इत्यादिः प्रत्येकं वर्णः भिन्नोऽनेकश्चेति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वर्णानामेकत्वे द्वितीयं साधकम्—तथाहि—"युगपच्च देश-[illegible] पृथक्त्वदर्शनात्" । एकस्मिन् पृथक् पृथक् देशत्वेन उ-पलब्धेरिति यद् वर्णोऽनेकः ।

इदं च वार्तिकं दूरमपि यन्न निषेधति यद् वर्णो व्यापकः । आकाशवत् यद् वस्तुनः पृथक्त्वावस्थानं हि व्यापकत्वस्य बोधकं भवति । व्यापकत्वाद्धि सर्वदा सर्वत्रावस्था-नमिति । यस्य च पृथक् पृथगवस्थिति, तस्य च सर्वत्राव-स्थितिर्नोपपद्यते, इत्येतद् भाष्यकारैरेव विहितम् ~~[illegible]~~ । वर्णानेकत्वे अवस्थाने एव साधकमुपपादितमिति । एकस्यानवस्थाने, अवस्थानत्वव्यवस्थाने, तृतीयस्य च युगपत् पृथक् पृथग् दर्शनमिति एतत्त्रितयसाधनैः सिध्यति यद् वर्णोऽनेकोऽनित्योऽवयवपरोऽस्ति परिच्छिन्नोऽस्तीति ।

|| वर्णानामेकत्वनिरासोऽनेकत्वसिद्धिश्च ||

~~उपलब्धिनित्यादिकं वर्णेषु~~ अनेकत्वानित्यत्वं समर्थयितुं भाष्यकारो वार्तिकं लिखति—"यदि एक-निर्वर्णः शकुनिवत् स्यात्" अर्थात् एको वर्णः शकुनिवत् स्यात् (हस्तगतं यथा शकुनिः आकाशे विलासेन उड्डीयमानः पूर्वभागे दृश्यते, तथैव एको हि एकः स्यात् "एक" इत्युक्तं ~~[illegible]~~ दृश्यते । अस्य गुणार्थत्वनिदर्शनं यत् ~~[illegible]~~ वर्णैकत्वे उच्चारे पदनिष्ठं साकांक्षत्वं विधानं भवति । अनि-त्यत्वं स्फोटात्मकवर्णस्य न । स्फोटात्मकवर्णस्तु नित्यो विभुश्च । इत्येव वर्णस्फोटवादिमतम् । वर्णानामेकत्वे विभुत्वे, नित्यत्वे चाङ्गीकृते सर्वत्र सर्वदा तस्योपलब्धिः स्यात् भवति, वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यञ्जकध्वनि-~~[illegible]~~ स्थानैरेव भवति, नान्यत्र । शब्दशास्त्रे तदनु-च्यते यदभिव्यञ्जकध्वनिनिर्वृत्तेरेव वर्णानामभि-व्यक्तिर्भवति, नाऽन्यथेति ।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३९५

→ वर्णैकत्व वादिनां मीमांसकानाम् —

वर्णस्फोटवादिनां कुमारिलभट्टप्रमुखानां वर्णानाम्-
एकत्वमथ च नित्यत्वं स्वीक्रियते। यद्येवं शङ्कितव्यं वर्णानां
मागमापायित्वाद् वर्णानां कूटस्थत्वं कथं सिध्यति? अपि तु ते काल-
नित्यत्वं प्राप्नुयुः। यदि ग इत्युत्पन्नो गकारः (उत्पन्नो इत्यत्र)
गच्छेत्, तदा तु आगमापायित्वेन न कूटस्थो भवेत्।
वर्णानां कूटस्थत्वं भवतः पक्षे निश्चितम्।
विनाशविनाशयोः आगमापायौ न — यद् कूटस्थं अविचालि-
निर्विकारं नित्यत्वमपायो यस्य न विकारित्वम्" । अर्थात्
वर्णः अपाय (नाश) - उपजन (आगम) विकार रहितः कूटस्थो
नित्यो भवतीति।

व्यक्तिस्फोटवादि मते तु एवं स्थिते जातिस्फोट-
वादी कथयति - यज्जातिरूपेण सामान्यमेव नित्यमिति
व्यक्तयोऽनन्ता अनित्याश्च। न वा व्यक्तिस्फोट-
वादी तु जातिं मन्यते नहि, न तन्मते व्यक्तेरेकत्व
नित्यत्वं सम्भवत्युपपन्नम्। परन्तु वर्णानामेकत्वं नित्यत्वं
प्रमाणं न भवति। यद्यपि यद्येव उपयोगः उदात्तः,
स्वरितश्चानुदात्तः, इत्येवं स्वरभेदेन विरुद्धधर्माध्यासात्
एवैकस्य वर्णस्य व्यक्तिः उदात्तत्वं विहाय अनुदात्तो वा अनुदा-
त्तत्वं विहाय उदात्तोगत इति मन्येत, तदा तु स्वरूपतो नाश-
वत्त्वेऽनित्यः स्यात्। अतो वर्णानां मतिनित्यत्वाद्, विरुद्धधर्म-
भेदेन प्रतीयते इति। न वा व्यक्तिस्फोटवादिनां तावत् ग इति ग इति
इति प्रत्यभिज्ञा जातिप्रयुक्तैव स्फोट इति मन्तव्यम्। इत्येवं
मत मायापहृत जातिस्फोट एव व्यवस्थापितः। एकत्व
एकत्व-नित्यत्वव्यवस्थापनाय मीमांसकानां जातिरूपत्वं
नहि —

यदि प्रतीयते वर्णस्फोटः नित्यः स्यात्" इति मन्येत -
यथा स्वरस्वरूपः नित्यः एकस्मिन्नेव काले विभिन्नदेशेषु पृथक्
पृथग् ज्ञायते वा उपलभ्यते, तथैव एकस्य वर्णस्य अनेकत्वम्"
अनेकदेशेषु एकस्मिन्नेव काले ~~प्रतीयते एकत्वेन~~ प्रतीयते
न वर्णभेदः। अत एव एक एव ज्ञायते, नित्यश्चेति मन्यते।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५८३१६-

Date :
Page No :

यदि युगपदनेकदेशेषु तत्त्वं वर्णे स्यात् अनेकव्यक्ति [illegible] उपलब्धि (नैरा-
कांक्षा च मन्येत, तदा तु देशभेदेऽपि तादृश वर्ण आकांक्षैव
कस्य स्वीकार्य इति, तत्र न नासीयम्। इत्येव रूपी मन्ति [illegible]
वा गतिः आवारी, यो हि वर्णानामेकत्वं मन्यते, [illegible]
यति, [illegible] यदि [illegible] नोपलभ्यते, राम एव इदानीं देवदत्तेन
रावणेनेव रामस्ति नैव पश्यति, अथवा [illegible] अथवा
[illegible] रावण राम इव राम [illegible] पश्यतीति।
रीतिनेदं ज्ञायते। यथा इत्युक्त्वा वर्णैकत्ववादिनो नैव विन्दते
शक्यते।

वर्णैकत्वमन्तारो वैयाकरणाः स्फोटवादिनः कथयन्ति-यत्
"[illegible] वर्णानपि नोपलभते? किं शब्दोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः
प्रयोगाभिज्वलितः आकाशदेशः शब्दः। एवं पूर्वपक्षाशयम्।
शब्दस्यैकत्वात् [illegible] आकाशम्। अत एव अनेका-
[illegible] उपर्युक्त वाक्यतात्पर्य [illegible]
[illegible] एकदेशे अनेकदेशे अथवा [illegible] पश्यति। [illegible]
[illegible] उपलब्धिरिति। [illegible] ज्ञान [illegible]
[illegible] आकाशदेश [illegible] शब्द
[illegible] आकाशदेश [illegible] शब्द इत्युक्तम्।
[illegible] अथवा [illegible] एव [illegible]
~~[illegible]~~
[illegible] शब्दस्य [illegible]
[illegible] अतः शब्दस्याकाशदेश [illegible]
इति।

[illegible] यद्यपि [illegible]
मन्यते। तथापि [illegible]
[illegible] इत्यस्मादेतोः शब्दस्याकाशदेशत्वं [illegible]
[illegible] येन शब्दस्य [illegible]
न च शब्दस्य [illegible]
शब्दोऽयं देवदत्तगृहे, [illegible]
[illegible] — देशभेदेन शब्दभेदः —

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृष्ठ ३९६

॥ शब्दः आकाशदेशो वा आकाशगुण इति ॥

केचिद् वदन्ति यत् आकाशदेशः शब्दः इत्यनेन देशशब्दो
धौरिति, तस्यैव च देशस्य गुणो वा परिणामः शब्द इति।
उक्तनये सामीचीन्यमालभते, किन्तु आकाशात् पृथक्
पदार्थत्वाद् असम्भवति। अत्र निरूप्यते यच्छब्दः आकाश-
परिणामो वा गुण एतदर्थमेव मन्यते, यदाकाशं सम्मुखं
इन्द्रियाणि च तत्तद्भूतानामेव गुणग्राहकाणि भवन्ति। यदि
शब्दो द्वितीयो गुणः इति मन्येत, तदा आकाशपरिणाम-
गुणेन श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहीतुं न शक्यते। अतः शब्द आकाशस्यैव
गुणो मन्यते, न द्वितीय इति। यद्यपीदं दृश्यते यत् चक्षुरादि-
इन्द्रियाणि एवं तैजसानीति, तथापि तैजसेनेन्द्रियेण चक्षुषा
पार्थिवस्य ग्रहणं भवति, इत्यस्यां स्थितौ यदा गुणानां ग्राहक-
कि इन्द्रियाणि प्रत्येकं भवन्ति, तदा किं नाम यदाकाशीय-
श्रोत्रेन्द्रियं द्वितीयगुणशब्दस्य ग्राहकं न भवितुं शक्नोतीति।
इति प्रश्नस्य समाधिरेवं यदिन्द्रियैर्विषयाणां यद्
~~गृह्यते~~ ग्रहणं भवति, तत्र सन्निकृष्टविषयाणामपि ग्रहणं भवति,
अथवा असन्निकृष्टविषयाणामेव? इत्यनयोः पक्षयोः प्रथमो न ठीकम्।
शब्दः, दिल्ल्यादिनगरेषु उत्पन्नानां शब्दानां प्रत्यक्षं पार
लिप्ते नैव भवतीति। यदा रेडियो, टेलिफोन इत्यादियन्त्रैः
तस्य सम्बन्धो विधीयते, तदैव शब्दस्य प्रत्यक्षं भवति,
~~अन्यथा~~ नान्यथा। यदि द्वितीयः पक्षः आश्रीयते, तदा इदं
विरुद्धं भवति यच्छ्रोत्रस्य विषयदेशे गमनेन सम्बन्धो भवति
अथवा शब्दस्यैव श्रोत्रदेशे गमनेन? इत्यनयोः पक्षयोः वीनाम्
हि पक्षे स्यादि गमनं नाङ्गीकर्तुं शक्यते, श्रोत्र-शब्दयोः ~~[illegible]~~
सम्बन्धो आकाशदेशत्वेन व्यापकत्वेन नित्यत्वेन च गमनासम्भ-
~~[illegible]~~ वात् ब्रूम इति। इदं चास्य शब्दानां ग्रहणं भवे-
दन्यच्च दृश्यते यत् इन्द्रियदोषप्रतिबन्धकत्वेन श्रोत्रदेशे शब्दा
नाभिव्यक्ता भवन्त्येव नहि। यदा शब्दा आकाशदेशे न भवन्ते
तदा तु आकाशीय शब्दस्य विव्यापकत्वाद् अनुभवो जायते,
इत्यस्यां दशायां श्रोत्रदेशे एव शब्दानामनुभवः सम्भवति,

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

~~अन्य~~ तदेवञ्च तस्य प्रत्यक्षमपि निमन्त्रणीति /
सांख्यानां मतेऽपि यद्यपीन्द्रियाणि आहङ्कारिकाणि मतानि,
तथापि स्वाधिष्ठानपृथिव्यादिभूतजन्यत्वमभिप्रेत्य इदमुक्तम्
इत्यस्माद्धेतोः शब्दगुणाकाशोपादानत्वात् श्रोत्रस्य शब्दमात्रविषयत्वम्, येन
शब्दस्याकाशवत्प्रत्यक्षमेव
न च शब्दस्यैव स्वगोचरत्वं विवादे पृथिव्यादयोऽप्येवं तथा
रूपं यस्यो देवदत्तगेहे, तथाऽप्यनेनाक्षेप इति चेद्देशभेदे
प्रतिभासः स्यादिति चेत्! तत्रापि देशभेदेन शब्दप्रति-

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अतः शब्दभेदो न भवति, किन्तु विभिन्नदेशावच्छिन्नैः प्रयत्नैरुच्चारितेनाभिव्यज्यमानध्वनिना शब्दभेदः प्रतीयते। आकाशस्यापि भेदः शब्दैकत्व बाधको न भवति। यथा घट-मठ इत्याद्युपाधिभिः आकाशैकत्व बाधको न भवति, तथैव शब्दस्य औपाधिक भेदोऽपि शब्दस्य वास्तविकैकत्व बाधको न भवति। "अनाद्यदेशः शब्दः" इत्यत्र भाष्यकारेण "शब्दः" इत्यत्र एकवचनप्रयोगेण द्योतितं यत् स्फोटात्मकशब्दः एक एव भवतीति। इत्यनेन शब्दस्यैकत्वे शङ्का समाहिता।

✓ पुनः भाष्यकारः कथयति यत् "अनाद्यदेशा अपि शब्दाः"। यावता ~~क~~ बहवः तस्मात् "आकाशवदिदं स्यात्"।

अस्य अयं तात्पर्यम् — ~~पञ्चमा~~ यद्यनादेशोऽपि अनेकः — यथा पृथिव्याः एकत्वेऽपि राष्ट्र-प्रयोग-मण्डल-ग्रामाद्यनेकोपाधिभिः देशभेदव्यवहारो जायते, तथैव अनादिदेशस्यापि ज्योतिषां घटमठादीनामौपाधिकभेदव्यवहारो भवत्येवेति। ~~क~~ ~~औपाधिक भेदोऽ~~ औपाधिकभेद एव व्यवहारोपयोगी भवति। प्रदेशान्तरे उपलभ्यमानः शब्दः अनेक इव वीचितरङ्ग-न्यायेन अथवा कदम्ब-मुकुल-न्यायेनैव भवतीति।

इत्थञ्च भाष्यकारः स्फोटैकत्वं प्रसाध्य, ~~तन्नि~~ ~~कृ~~ तन्नित्यत्वे, ततः नानात्वपक्षे दोषमाविर्भाव्य भाष्यकारो वार्तिकं लिखति- "आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति" (भाष्य प्रदीप दीपिका, अ६, ७४ इति क्रमः)। —

"आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति" येन तुल्यानां भाष्यकार इत्थं वदति — "अवर्णाकृतिः उपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति"। तथैवर्णाकृतिः, तथोवर्णाकृतिः इति"। इत्यस्यायमाशय — यदि वर्णनानात्वे दोषः, तर्हि जातिग्रहणेन सिद्धम्, अर्थात् उपदेशस्य अवर्णस्य आकृतिः तेऽपि सिद्धौ विहिताः।

तात्पर्यमिदम् — इह वार्तिककारः आकृतिपक्षमवलम्ब्य कृत्वा वर्णनानात्वपक्षे "अइउण्" इति सूत्रे यो दोषः तत्सर्वं

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विप्रत्वकुर्वद्रूपत्वं च, न स्यात्कोऽपि दोषः स्यादिति । इत्थञ्च दृष्टान्ते प्रदर्शितस्थानात्मकराशीनां वर्णसमाम्नायस्थानीयत्वेन एकत्वं नैव भवतीति । इत्यभिप्रायेण वर्णसमाम्नायस्थानीयः वर्णसमाम्नायस्य वर्णः प्रयोगस्थानात्मकराशिद्वितीयैकत्वार्थं न्यायपरां जातिपक्षं समाधिमाह । अथवा तद्धितजातिरेव अथवा तद्धिजाति विप्रत्वं नञ्चोऽस्माभिः सत्कार्यम्। जातिः "ब्राह्मणवत्" इत्यादिस्थलेषु च विप्रत्वजातिरेव निमित्तानि नाना वर्णानां एकत्वं न विषयभवतीति" दोषश्चेत्। तत्र ~~अतिदिष्टौ~~ जातिनिर्देशेनैव न्यायप्राप्तिरिति । जातिपक्षे श्रीमद्भिः "जात्याख्यायाम्" सूत्रे अनेकत्वप्रयोजनमीमांसा-सूत्रितमिति । ततः सिद्धान्तपक्षे द्वितीयं वार्तिकमपि न्याय्यं विलिलेख "तद्वदन्यत्र एकवत्" स्वयं कृत्वा तत्र क्रियते — "आकृत्येकत्वे जातिः प्रसक्ता इति" ।।

ननु आकृतिपक्षोऽपीति यदि तत्र तद्वत्" इति वैयाकरणाः व्युत्पत्त्या आकृतिपक्षाश्रयेऽपि यदि तद्वित्वरूपमेकवचनार्थं भवति, नान्यथा । अथवा "तद्वत्" इत्यनेन तेनतुल्यं क्रियाचेद्वतिः" इति सूत्रेण वतिप्रत्यये आख्यानं भवति यद् यथा "ब्राह्मणवत्" इत्यादिस्थलेषु आकृत्येकत्वेन समानाधिकरणेऽपि प्रसज्येत, इति तद्वत् तत्स्थलेऽपि आकृत्येकत्वे नैव प्रातिपदिकार्थैः एकत्वं स्यादेवेति तदर्थमेकवचनार्थं भवतीति ।

जातिपक्षेऽपि विप्रत्वजातिः अस्मादेकवचनं मानवीयमावर्तते "यवैः प्रवर्तयीत्" इत्यनेन देशाद्वदर्थं इत्यादिप्रयोगेषु दीर्घः स्यादिति । अन्यथा असमानाश्रया-नामेकत्वात् प्रत्येकस्थलेषु (पदार्थम्") दीर्घो न भविष्यतीति । "अपराद्धितानाम्" इत्यादि विषयस्थले आकृत्येकत्वेन प्राप्तानां तद्भवस्थानां बाधाभावे "अप्रत्ययपदे" [illegible] र्थो भवतीति । "अनुदित्" सूत्रेण [illegible] "अप्रत्ययपदे" नास्ति, अतः "अनुदित्" सूत्रे अनेकत्वं प्रदर्शनमिति । स्वयं [illegible] "प्रत्यासत्तेः" [illegible]

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

~~४७३४~~ -४७३२१

Date :
Page No :

आकृतिगणत्वादनभ्यस्तत्वाच्चेति। [illegible] अनुवृत्तिर्लोकेऽ
गणे [illegible] आकृतिगणत्वेनैव सिद्धत्वात्।
अथवा अभ्यासस्य अनभ्यस्तत्वात् "अनभ्यस्तत्वाच्च" इति हे-
तुकेन [illegible] जक्षित्यादि [illegible]

आकृतिगणे [illegible] भाष्यकारो
विलिखति — "अत्र गणे केचन पठन्ति" आकृतिगणत्वात् सिद्ध-
मिदम्। अस्य तात्पर्यम् — यद् जक्षित्यादिके शासेरेव [illegible]
[illegible] अनभ्यस्तत्वात् [illegible], ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] नास्तीति। इत्यस्य
इत्यादि "अशासताम्" इत्यत्र प्रयोगे [illegible] धातोर्लङि, तस् इत्यस्य
ताम् आदेशे, शिब्लुकि, अनुबन्धलोपे "शास इदङ्हलोः" इति सूत्रेण
[illegible] "[illegible]" इति सूत्रेण [illegible]
[illegible] "[illegible]" इत्यस्य [illegible] "[illegible]" इति
सूत्रेण [illegible] इति [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]।
[illegible] अनभ्यस्तत्वात् [illegible]।
[illegible] इति [illegible], [illegible]
पदे वर्तमानो द्वितीयस्वरस्य ~~[illegible]~~ [illegible] न स्यात्। यदि
द्वितीयस्वरस्य [illegible] अभ्यासाभावेन
[illegible] लोपो न स्यादिति।

न च "[illegible]" इति सूत्रात् [illegible] अशासताम्
इत्यत्र ~~[illegible]~~ [illegible] लोपो [illegible]
[illegible]। [illegible] "[illegible]" इत्यत्र सिद्ध
[illegible] "[illegible]" इत्यस्य
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible]। अतः [illegible] "अशासताम्" इत्यत्र [illegible]
लोपो न [illegible] इति। [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible] तात्पर्यमिति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३२

जातिपदार्थवादिमतेऽपि इत्याकृतिर्भिद्यते, इत्यनेनात्र प्रकरणे भाष्यकारो द्वितीयं वार्तिकं लिखति "तत्राकृत्याश्रया विग्रहे" इति।

अस्य वार्तिकस्य तात्पर्यमीदृशम् ~~[illegible]~~ — यथा खण्ड-मुण्ड-पीन-वृद्धाद्यनेकविधासु गोष्वनुगतमेकं गोत्वमिति, तथाऽकारे विद्यमानं ~~[illegible]~~ ह्रस्वादि-घटकमित्यत्र व्यक्तिभेदे सत्यपि जात्याश्रय एव व्यवहारो भवति इव "इयं गौः", "इयं गौः", अयं घटः "अयमपि घटः" इत्यादिव्यवहारो ~~[illegible]~~ प्रत्यक्षमात्रे लोके दृश्यते, तथैव प्रत्यभिज्ञानाद्वा "लोके गवादि" इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन भेदेऽपि व्यवहारो लोके दृश्यते। यथा ~~[illegible]~~ तदेव गङ्गाजलं यत् प्रयागे दृष्टमिति, तदेवेदं राजकुलं यत् पाटलिपुत्रेऽदृश्यत ~~[illegible]~~ इत्यादिस्थलेषु अन्यान्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् "तदेवेदम्" इतीत्थं लोके ~~[illegible]~~ व्यवहारः प्रसिद्धः। इत्यनयाऽऽकृत्या व्यक्तिभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञानेनैव एकत्वात् योऽयं वर्णोऽभ्यासे सन्ति इत्याकारो व्यवहारो भवति। इति पूर्वपक्षे [illegible] व्याख्यानेन [illegible] प्रयोगे यत्र वर्णस्य भेदो [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] प्रयोगात्, आकाशादिवत् ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ तथा [illegible] एकं नित्यमिति भाष्यकारमतम् इत्यलमिति।

✓ इदानीं च स्फोटस्वरूपं च —

अत्रेदमेव वक्तव्यम्, यद्रूपसादृश्येन यद्ग्रहणं [illegible] न प्रत्यभिज्ञा स्फोटाभिव्यञ्जक-ध्वनिकृतैव, नाभिव्यञ्जकस्फोटस्येति। [illegible] यत्र स्फोटस्य निरवयवत्वात् स्फोटजातिरूपवर्णविशिष्ट अर्थे वर्णेष्वेव [illegible], इत्येतेन प्रकृते इकोऽवयवानाम् यद् वर्णानां नानात्वेऽपि तदभिव्यञ्जकस्फोटस्य एकत्वे स्पष्टो न भवति। अनेन इकः किं यद् वर्णा भिन्नभिन्न-[illegible], [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

५७ ३२९

Date :

Page No :

~~स्फोटत्वं विघते। इदं हि स्फुटत्वे वर्णैरभिव्यज्यते।~~

इति व्युत्पत्त्या सिद्ध्यति। यथा कम्बुग्रीवाद्यवयवातिरिक्तो घट इत्याद्यवयवी सिध्यति, तथैव वर्णातिरिक्तः स्फोट नामा शब्दोऽपि सिध्यति। स स्फोटः पदनामकः शब्दः, योहि शब्दः अर्थस्फुटीकरणेनैव स्फोट उच्यते।

स्फोटसिद्धौ स्वयमपि नागेशेन तत्त्वे खण्डनार्थ वैयाकरणभूषणसारे — "प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः" । अस्य तात्पर्यमिदं यत् ~~ये वर्णा अभिव्यञ्जका~~ ये वर्णाः भवन्तः स्फोटस्य अभिव्यञ्जकत्वेन मन्यन्ते, ते वर्णाः गृहीतत्वेन, अथवा प्रागृहीतत्वेन स्फोटस्य अभिव्यञ्जकाः सन्ति, अथवा अगृहीतत्वेन? गृहीतत्वेन वर्णानामभिव्यञ्जकत्वाङ्गीकारेऽपि तेषां वर्णानां वाचकत्वाङ्गीकारे लाघवात् स्फोटस्वीकारो व्यर्थः। अगृहीतत्वे ~~वर्णा~~ तदा वर्णानामभिव्यञ्जकत्वे तेषामर्थबोधप्रसङ्गात् तत्तु सम्भवत्येव नहि।

इत्यत्र कथ्यते — वर्णनिरूपणस्य स्फोटबोधकत्वे वर्णनिरूपणस्य अर्थवाचको भवितुं शक्यते, स्फोटस्वीकारोऽनैव व्यर्थः। यदि वर्णनिरूपणाभिव्यक्तस्फोटो बोधको भवति तदा अज्ञातस्फोटस्य बोधकत्वमेव न सम्भवति, इत्थं ~~स्थितौ~~ स्थितावपि ~~स्फोटस्य~~ स्फोटस्वीकारो व्यर्थो-स्ति। इत्थमत्र नैयायिकाः स्फोटं खण्डयन्ति।

~~इति स्फोटस्य~~ इति स्फोटवादिभिः तात्पर्यमिदं निरूप्यते — न खलु — स्फोटवादिभिरुच्यते यत् अगृहीतत्वेन वर्णैः स्फोटोऽभिव्यज्यते। अन्यथा "इदमेकं पदम्" इतीत्थं सर्वजनीनो बोधो भवेत् न स्यात्।

इत्यत्र कथ्यते — यद्यत्र अगृहीतत्वेन वर्णैः स्फोटोऽभिव्यज्यते, तत्र केवलं ~~पद~~ पदस्यैव प्रत्यक्षं भवति, तत्रार्थस्य बोधो नैव भवति, यत्र च गृहीतत्वेन वर्णैः स्फोटोऽभिव्यज्यते, तत्र पदार्थः प्रत्यक्षमर्थबोधश्चापि भवतः, इत्येव उभयोर्वैशिष्ट्यम्।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३२६

Date :
Page No :

॥ स्फोटवादे वाचस्पतिमिश्रस्य सम्मतिम् ॥

वर्णेभ्योऽर्थः पदं प्रत्येतुमर्हति, वर्णानामाशुतर-विनाशित्वेन तत्समुदायासम्भवात्, इत्यर्थस्य वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वबिन्दुनामकग्रन्थेऽभिहितम्। अत्रैवम्
परन्तु वाक्यार्थस्य वाचकः शब्दो वाक्यं वर्णातिरिक्तं निरवयवमिति। अनुभवस्तु वर्णानामेव भवति, वर्णातिरिक्तस्य स्याऽपि वस्तुनः प्रत्यक्षमपि न भवति इति वक्तुमशक्यम्, अनुपेक्षा बुद्ध्या (अर्थात् ज्ञानात्) इदं पदमिदं वाक्यमितीदृशभिन्न ऐक्यवस्तुन उपलब्धेः (अर्थात् ज्ञानात्) इदं स्पष्टं भवति, यद् वर्णभिन्नमपरं तत्त्वमेकमवश्यं विद्यते, यद् वाक्यार्थस्य बोधकं भवतीति। न चेदं पदमिदं वाक्यमितीदृशी भिन्नबुद्धिः परस्परं विभिन्नवर्णान् एव विषयीकरोति, नापरं किञ्चिदिति, इदमपि न वक्तुं शक्यम्, एकत्व-नानात्वयोः परस्परं विरुद्धधर्मत्वेन युगपत् [illegible] आधारे नाऽपेक्षते ऽसम्भवात्। अनयोः श्री-तत्त्वोपलब्धयोः परस्परं विरुद्धधर्मत्वेन युगपत् आधारे कालविच्छेदे न स्थितिः सम्भवति। वाक्यानां वर्णातिरिक्तत्वेन वर्णातिरेके ~~[illegible]~~ इदं वाक्यमिति इतीदृशी बुद्धिः संजायते विद्यते
यद् वाक्यार्थप्रतीतिः न वर्णार्थप्रतीतिरूपा वर्णव्यतिरिक्तशक्तिप्रत्ययमिमं आचार्यमिश्रैः स्फोट-वादे वाक्यस्फोटस्य मान्यत्वं प्रदर्शितम्। स्फोटस्य अनङ्गीकारे वाक्यार्थप्रतीतिः वर्णानामभावे दुर्वा-रैव, इतीदृशं वाचस्पतिमिश्राणां मतम्, तथैव पक्षेऽ
स्फोटवादे, अनवयवमेव हि वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकम्। न च वर्णाः कल्प्यन्ते, न तद्व्यतिरिक्तस्य शब्दस्य वाचकत्वं वाचकम्, पदमिति, वाक्यमिति, अनुपेक्षाबुद्ध्या अभिन्नस्य वस्तुनः उपलब्धेः न केवलं बुद्धिः अभिन्नवस्तुनिर्भासा, परस्परव्यतिरिक्तमानानां वर्णानामेव गोचरयितुमर्हति, एकत्वनानात्वयोर्विरोधाऽसम्भवात्। न च वर्णातिरिक्तत्वार्थिनो वाक्यस्फोटस्य अनुभवो [illegible] इति वाचकम्, तद्व्यतिरिक्तवर्णानां पदार्थत्वं वर्णानामभावात्।
(तत्त्वबिन्दु)

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इदमेवोदाहरणं स्पष्टयति — "अश्वः" इति पुष्कलार्थे "आश्व-
रोधः शब्दः" इत्यत्र शब्दस्य प्रयोगत्वात् तस्यैव स्फोटत्वम्-
इति प्रतीयते यत् आद्य (प्रथम) ध्वनिना [illegible] ध्वनि-
पर्यन्तं प्रत्येकं ~~ध्वनिना~~ ध्वनि न [illegible] तस्यैव प्रत्यासत्या-
नरमेव स्फोटत्वमभिव्यज्यते। अतः स्फोटस्यैव सत्त्व-
मवश्यं स्वीकर्तव्यं सिध्यतीति।

नन्वेतदपि उदाहरणमेव यत् "आश्वारोधः शब्दः"
इत्यत्र शब्दस्य प्रयोगेण तद्विषये वर्णातिरिक्तं
पदं वा वाक्यं भवति, न वर्ण इति तस्मिन् वाक्ये शब्दस्य
तात्पर्यं स्फुटयति, इत्यत्र नास्ति शब्दस्य वाच्यस्य
शब्दस्वरूपं स्फोटस्वरूपं वाच्यमेव वर्णा ध्वनित एव।
वाच्यार्थप्रतीतिर्वर्णेभ्य एव सम्भवाः इत्युक्तत्वात्। साङ्केतिक-
पदार्थेऽपि नोपलभ्यते इत्युक्तमत्र व्याहारविरोधात्।
तात्पर्यमिदं यत् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥"
इति ग्रन्थेन नानात्वमर्थं विधाय "अश्वारोहि नोपलभ्यते"
इत्युक्ती तद् आयतनेति। अनुपलब्धेः साक्षिरूपं भवेत्
तथा अवोचत् — "पञ्चकोणो पलविषयादि निर्गाहणः प्रयोगाः
निरवलित आश्वारोहेशस्य"। अतः "अश्वारोहि नोपलभ्यते"
इत्युक्तवा स्पष्टं सुनियोजितं यदश्वारोहेश्यः शब्दः" इत्यत्र
शब्दवाच्यप्रयोगेण शब्दत्वविषयः पदं वा वाक्यमाश्रितम्, किन्तु
स्फोटो न तत्तीति, पदं, वाक्यं च तु "अश्वारोहि वर्णादुपलभ्यते" इति
पदस्य वा वाक्यस्य शब्दस्वरूपविषयत्वाङ्गीकृते "अश्वारोहि
नोपलभ्यते" इति वाक्ये वाक्यं न भवतीति इति मतप्रसङ्गे,
स्वविरोधं च निर्दिष्टवती [illegible] प्रमाणविलम्बेन
स्फुटं प्रतीयते यद्वर्णातिरिक्तो भवेत् किन्तु तद्वदेवोत्तर-
स्फोटत्वेनैवार्थस्य वाचकं भवति। वर्णः, वर्णसमूहः पदं
सत्त्वं वा वाक्यमिति। वर्णास्तु तदभिव्यञ्जका भवन्तीति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

४०३२६-

Date :

Page No :

॥ मीमांसकानां नैयायिकानाञ्च ॥
शब्दविषयकमीमांसनम् ॥

शब्दस्वरूपविषये वैयाकरणमीमांसकयोर्मिथो मतभेदे-सत्यपि उभौ शब्दं नित्यं मन्वाते। मीमांसका यद्यपि स्फोटं न मन्यते, तथापि ते शब्दं नित्यमित्येव वर्णात्मकम् मन्यते एव। केवलं स्फोटशब्दं न मन्यते।

एतन्मते वर्णात्मकशब्द एव नित्यो नित्यवदेव उपचर्यतेति। वैयाकरणमीमांसकाभ्यां भिन्ना वैशेषिकाः जैनाः बौद्धाश्चेत्यादयस्तार्किकाः शब्दमनित्यम्मन्यन्ते।

वैमत्यस्य मूलकारणं यन्मीमांसकमते शब्दोऽर्थबोध-~~रत्वधर्मक~~ कत्वधर्मता, अर्थेन सह तत्सम्बन्धः इत्युभौ स्वाभाविकौ। स्वाभाविकत्वाच्च नित्यौ। एतदपि नैयायिक-वैशेषिकाणामाक्षेपो यत् सम्बन्धो नित्यस्तदैव सम्भवति, ~~यदा~~ यदा सम्बन्धी नित्यो भवेत्। इत्थं यदि नित्यत्वे द्वयो-र्द्वयोरपि नित्यः सम्भवति, इत्यस्यां दशायां शब्दस्य अर्थ-बोधकत्वधर्मस्तदैव नित्यः सम्भवति, यदा तस्य धर्मी शब्दो नित्यः स्यात्। परन्तु शब्दस्य त्वाशुविनाशितया ~~नित्य~~ अनित्यत्वमेव। अतः शब्दस्यार्थबोधकत्वधर्मः स्वाभावि-को न सम्भवितुमर्हति। शब्देऽर्थप्रत्यायकत्वधर्मश्चेत् स्वाभा-विकः सम्भवेत्, तदा प्रथमश्रुतशब्देन (यस्य शक्तिग्रहकेन न जातः) अपि अर्थबोधः स्यात्, स तु भवत्येव नहि।

तात्पर्यमिदम् — शब्दश्चेन्नित्योऽ~~पि~~ अ-~~वि~~ विनश्वरो भवेत्तदा वर्षमपि ~~...~~ वृद्धपरम्परातः पूर्व-प्रवर्तितानां तच्छब्दार्थज्ञानमपि सम्भवेत्, इत्यस्यां परि-स्थितौ तस्यार्थबोधकत्वमपि औत्पत्तिकमिति वक्तुं शक्यते। परन्तु प्रथमः श्रुतः शब्दो निःशक्तिज्ञानः अर्थबोधको न भवति, शक्तिग्रहणाभावात्। एतेनैतदेव प्रतीयते यत् शब्दस्या-र्थप्रत्यायकत्वधर्मः स्वाभाविको नास्तीति। किन्तु ज्ञापकहेतुसंकेतः सांकेतिक एवेति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अपकृष्यापीदं वक्तव्यम्_ शब्दे ह्यर्थबोधकत्वधर्मस्यौ-
त्पत्तिको नित्यो मन्येत, तदा तु शक्तिज्ञानं (शब्दबोधमात्रं)
व्यर्थमेव स्यात्। अर्थबोधकत्वस्य शब्दस्वाभाविकधर्मत्वेन
शक्तिज्ञानमन्तरेणापि शब्दस्य श्रवणमात्रेण तदर्थबोधप्रस-
ङ्गात्। परन्त्वेतद् वक्तव्यम्_ शक्तिज्ञानं विना शब्दश्रवणमा-
त्रेण तस्य अर्थबोधो न भवति। एतेन निश्चयति यच्छब्दस्यार्थ-
बोधकत्वधर्मो न स्वाभाविक इति।

नैयायिकस्य मतमिदं यत्। शब्दस्य नित्यत्वेऽपि
तदर्थबोधकत्वधर्मः स्वाभाविकः न भवति। यतो हि शब्द-
स्वनित्यः, अत एव तदर्थबोधकत्वधर्मोऽपि न स्वाभाविकः।

एतदुपरि मीमांसकैः कथ्यते — शब्दस्यानित्यत्वे कि-
ञ्चित् प्रमाणं नास्ति, अतः शब्देन, तदर्थबोधकत्वधर्मस्य,
तथा तदर्थेन सह तत्सम्बन्धोऽपि नित्य एव नानित्य इति।

मीमांसकमतविरोधे नैयायिकाः कथयन्ति — यत्
प्रत्यक्षानुमानप्रमाणयोर्बलेन शब्दः अनित्य एव मन्तव्यः।
इदन्तु प्रत्यक्षं दृश्यते यत् — प्रथमशब्दोच्चारणानन्तरं द्वितीय
शब्दोच्चारणकाले प्रथमः शब्दो विनश्यति।

अनुमानेनापि यद् वस्तु प्रयत्नात् प्राक् उप-
लब्धं न भवेत्, प्रयत्नानन्तरमेवोपलभ्येत, तदनित्य-
मेव भवति — यथा घट-पट इत्यादि। कुलालव्यापारात्
पूर्वं घटो नोपलभ्यते, अतः स घटोऽनित्यः।
यद् वस्तु प्रयत्नविशेषानन्तरमेव उपलभ्येत, न प्रयत्नात्
पूर्वं तत्तु अनित्यमेव भवति। इत्थं शब्दोऽपि प्रयत्नवि-
शेषानन्तरमेव उपलभ्यते, न ततः पूर्वमिति। अतः प्रयत्न-
विशेषोत्पन्नत्वात् शब्दोऽप्यनित्य एव सिद्ध्यति।

✓ शब्दः अभिव्यक्तिमात्रमिति। अर्थात्
मीमांसकैः शब्दः प्रयत्नजन्यो नास्ति, अपितु अभिव्यक्तिमात्रं
मन्यते। अभिव्यक्तितः पूर्वमपि तद्वस्तु सदैव भवति, अतः शब्दः
पूर्वमपि स्थित।

एतदुपरि नैयायिकैः कथ्यते यत् शब्दः प्रयत्न

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३२

नित्यश्चेत् न भवेत् कोऽपि प्रयत्नान्तरं, प्रयत्नेन प्राप्यते शब्दः। उच्चारणे इति शब्दः स्यात् यत्नेन प्रयत्नेन एवं शब्दस्य उच्चारण-जन्यं भवति, अतः शब्दस्य नाशोऽपि भवति तु उत्पत्तेः। उत्पत्तित्वात् अनित्यवस्तु एव भवति, न नित्यम्, अतः शब्दो ऽनित्यः॥

✓ एतदपि मीमांसकैर्निरस्यते - यत् प्रयत्नजन्यत्वादेव शब्दः अनित्यः इति भवति, नान्यथा। प्रयत्नात् शब्दो नोत्पद्यते केवलमभिव्यज्यते एव। यथा अन्धकारावृतगृहे स्थितो घटो न प्रत्यक्षो भवति, प्रदीपादिना तु स घटः प्रत्यक्षो जायते। अत्र प्रदीपो घटोत्पादको नास्ति, किन्तु अभिव्यञ्जक एव। इत्थं ध्वनिना नित्यवर्तमानः शब्दः केवलमभिव्यज्यते नोत्पद्यते इति। ध्वनिस्तु तस्य शब्दस्याभिव्यञ्जको ~~न तूत्पादकः~~ न तूत्पादक इति। इत्थं मते शब्दो नित्य एवाङ्गीकार्यः।

✓ इत्थं मीमांसकमतं (पक्षं) निराकुर्वन्ति तार्किकाः — एकस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तिर्हि द्विधा भवति (१) स्वाश्रय-प्रतिबन्धकनिवारणेन (२) द्वितीयं संस्कारोत्पादनेन (३)। यथा - अन्धकारपदार्थेन वर्तमानघटादिपदार्थानां प्र-त्यक्षज्ञाने प्रतिबन्धकस्यान्धकारवस्तुनो निवारणेन घ-टादिरभिव्यज्यते। तस्य च घटः प्रत्यक्षं भवतीति। संस्कारोत्पादनेनाभिव्यक्तिर्यथा मलावृते दर्पणे प्रति-बिम्बो नोपलभ्यते। यदा च भस्मादिना स निर्मलीक्रियते तदा प्रतिबिम्ब उपलभ्यते इति। एतद्द्वयमेवाभिव्यक्तिकारणम्। अत्र प्रतिबन्धनिवारणं तु वक्तुं न शक्यम्, प्रतिबन्धकाभावे तस्य पुनर्निवारणे, नाभ्यथा। यतः ध्वनेः पूर्वं प्रतिबन्धको नास्ति, यदि नासीत् केन शब्दोऽभिव्यज्येत। अतः शब्दो-त्पत्तिरेवाङ्गीकार्येति।

✓ ~~शब्दस्य मीमांसकैः उक्तमिति — मीमांसकाः~~

~~नित्यत्वम् (नित्यत्वस्य नित्यत्वम्)~~ वा →

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :
Page No :

शब्दपक्षे मीमांसकैरुच्यते - यच्छ्रोत्रगतायाः स्तिमितायाः (स्थिरायाः) वायुतरङ्गाभिव्यक्तेः प्रतिबन्धकनिरासेनैव प्रतिबन्धकनिरासोऽभिमत इति, यदि प्रयत्नजन्यकोष्ठोद्भूत- (कोष्ठ्यजन्य) वायुना भवति। यदा प्रयत्नोत्पादित-वायुना श्रोत्रेन्द्रियान्तर्वर्तिनः प्रतिबन्धकीभूतस्य श्रोत्र-गतस्य स्तिमितस्य वायोर्निरासो भवति, तदा शब्दाभि-व्यक्तिर्भवतीति।

शब्दपक्षे तार्किकैरुच्यते - भवतां मीमांसकानां मते वर्णानां व्यापकत्वात् एकस्मिन् शब्दोऽपि व्यापक एव भवति। इत्थं च यदि एकस्मिन् श्रोत्रे सर्वशब्दावगतिः भवत्यापत्तिः, इत्थं च एकस्य प्रयत्नोत्पन्नकोष्ठवायुना यदा श्रोत्रान्तर्वर्तिनः प्रतिबन्धकस्य वायोर्निरासो भवि-ष्यति, तदा एकस्मिन् काले एव सर्वेषां शब्दानामभिव्यक्तिः स्यात्। तत्तु न भवत्येव नहि। अतः प्रतिबन्धकनिरासेन शब्दाभिव्यक्तिर्न भवतीति।

अथेदानीं भवद्विचारे संस्कारा ध्यानमिति। संस्कारा-धानमपि प्रयत्नेनैव सम्भवति। (१) शब्दसंस्कारः (२) श्रोत्र-संस्कारः (३) अथवा शब्द-श्रोत्रयोरुभयोः संस्कारः।

यदि कोष्ठ्योद्भूतवायुना शब्दसंस्कारो मन्यते, तदा शब्दस्यैक-त्वात्, व्यापकत्वाच्च सकलदेशेषु तच्छ्रवणप्रसङ्गः, यत्तु तत्तु न भवत्येव नहि। यदि च केवलशब्दस्य कोष्ठवायुना सर्वदिक्स्थदेशेषु श्रवणं स्यात्, तत्तु न भवत्येव नहि। सकलशब्दसंस्कारस्तु नैवायुक्तः। अतः सर्वेषां शब्दानां श्रवणं सम्भवति, इतीदमपि दूषणम्। सकलशब्दानां संस्कारनिरासार्थं तदवयवानामेव संस्कारोऽभ्युपगम्यते। यत्तु तत्र सम्भवति। भवतां मीमांसकानां मते शब्दस्य निरवयवत्वात् अवयवद्वारकत्वे श्रोत्रावयवसंस्कारः स्वीकृतः। अतः कोष्ठ्यवायुना शब्दसंस्कारद्वारैव शब्दश्रोत्रसंस्कारोऽपि सर्वेषां भवितव्यम्। सर्वेषां श्रोत्रसंस्कारेण सर्वशब्दश्रवणं स्यात्। इदमेवासामञ्जस्यमिति मन्दः प्रविष्टोऽयं वार्तिकेऽपि

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३३०

Date :

Page No :

मिति / —

१

~~शब्दार्थनिर्णये~~ ~~शब्द~~ स्फोटाख्यो नाम ~~[illegible]~~ शब्द-
नित्यत्वे उत्पत्तिप्रश्नो जायते — यत् स्फोटो लौकि-
कमिति भवति (१) शब्दस्य (२) अर्थवाचकत्वस्य (३) अथवा
शब्द-अर्थयोः भेदः स्फोटेति?

शब्दस्फोटे ध्वनिः [illegible] अनुपलब्धिः [illegible]
[illegible] ध्वनि [illegible] स्फोटे न जातः। अतो यत्
स्फोटस्तु [illegible] जायते। तत्र निर्विकारा
शब्दस्य शब्देषु (अवयवे) अनवस्थानात् शब्दे शब्द
स्फोटे ~~[illegible]~~ वर्तते [illegible]।

न तु मीमांसकानां मते आद्याक्षरेण शब्द-
स्फोटोऽपि नैवाङ्गीकृतः, शब्दस्य तु आनुपूर्वी-
[illegible] [illegible] स्वीकृतत्वात्। अतः शब्दस्फोटे
न मननीयः।

अर्थस्फोटस्तु [illegible] एक [illegible] [illegible]-
ति। यथा [illegible] मते अर्थस्फोट [illegible], [illegible]
[illegible] आदि [illegible]। मीमांसकानां मते [illegible],
[illegible] इत्यादि [illegible] आद्याक्षर [illegible]-
त्वेन [illegible] अर्थस्फोटादि [illegible]
मननीयमिति। [illegible] अर्थस्फोटे [illegible], [illegible]
अर्थस्फोटे [illegible]। अतः ध्वनि [illegible] शब्द-
[illegible]। शब्दार्थ [illegible]।

२ [illegible] — मीमांसकानां मते ~~[illegible]~~ [illegible] मते
[illegible] इत्यादि [illegible] अर्थस्फोट [illegible]।
तर्हि ~~[illegible]~~ अर्थ [illegible] इत्यादि [illegible] ध्वनि-
गत [illegible] इति [illegible]
शब्दे [illegible] ध्वनि [illegible] अर्थस्फोट [illegible]
ध्वनि [illegible] शब्दो [illegible]।

१ — [illegible] स्फोट [illegible] वा।
[illegible] प्रतीयते शब्दः [illegible]।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० २२१.

अतएव स्मरेण इत्थमेव प्रतीयते यच्छ्रोत्र-शब्दयोः (सत्वाङ्गीकारे) देवेभ्यः प्राणिनामेककाले शब्दस्य प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येत), यद्धि न भवतीति।

॥ श्रोत्रसंस्कारपक्षे दोषप्रदर्शनम् —

यदि श्रोत्रस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तिः विधीयते तदा, तस्यापि एकस्य शब्दस्योपलब्धये श्रोत्रेन्द्रिये संस्कृते सति सकलशब्दानामुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् श्रोत्रस्य संस्कृतत्वात्, तद्विषयस्य च समस्तशब्दत्वात्। यथा घटदर्शनाय उन्मीलितनेत्रं समीपस्थं पटादि वस्तु अपि पश्यति, तथैव ककारादि शब्दस्योपलब्धये संस्कृतश्रोत्रेन्द्रियं सर्वशब्दानामेककाले बोधं कारयितुं शक्नोतीति —

उक्तञ्च भट्टपादैः —

तथाहि —

सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रबोधयेत्।
घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न बुध्यते॥ —

शब्दसंस्कारपक्षेऽपि दोषप्रदर्शनम् —

श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽपि यो हि दोषः प्रदर्शितः। स एव दोषः शब्दसंस्कारपक्षेऽपि दोषत्वम् — सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः स्यात्।

नियतस्य विशेषः स्यात् शब्दे यदि हि संस्क्रिया।
न चाप्यावरणभेदेन जन्यतां नियमो भवेत्॥
अतः शब्दो नित्यत्वात् व्योमादिवदेव च। इत्यादि —

२- आकाशश्रोत्रपक्षे च नित्यत्वात् प्राप्तिरुल्बणा।
दूरस्थेऽपि शब्दानां नित्यं ज्ञानं प्रसज्यते॥
श्रोत्रस्य चैकत्वे सर्वप्राणभृतां भवेत्।
तेनैकश्रुतिवेलायां शृणुयुः सर्व एव ते॥
तस्मान्न व्यवस्था च न धर्माधर्मतो मता।
नभोदेशो भवेच्छ्रोत्रं व्यवस्था हृदये॥
वैशेषिकादिसिद्धान्ते तदेवं तावत् प्रकल्पितं।
कापिलेऽपि नित्यत्वेन श्रोत्रादेर्दोष एव हि॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बाधके हि यत्र समानधर्मो व्यापकत्वेन एकदेशे ऽवतिष्ठते। तत्र सम्यगपि संशयजनके सर्वेषां हेत्वाभासत्वात् समानदेशीयेषु पदार्थेषु तथा समानेषु विपक्षपदार्थेषु च सन्दिग्ध हेत्वाभासो भवेत्। सन्दिग्धस्य न स्यात् इत्यत्र काचिद् व्यवस्था नास्तीति — श्लोकवार्तिके भट्टपादैरुक्तं हि —

उक्तं हि —

कोलशबरसपक्षे, शबरे स्यात् पक्षे च समानस्येव दोषः आयाति यत्र सर्वेषां शबराणां सकलोपलब्धिविषयतेति। यद्यप्युक्तं यच्छबरो यस्य विषयप्रतिबन्धस्य नियमो यो हि हेत्वाभासः भविष्यति, न हेत्वाः समानदेशगतानां समस्तशबराणामविशेषतो भविष्यतीति, सन्दिग्धहेत्वाभासो भवेत्, सन्दिग्धहेत्वाभासो न भवेदित्यत्र नियमो भवति। प्रतिबन्धबोधकत्वाद् तद्देशगतानां यत्र च्छिन्नानामपि साक्षात्कारस्य दुष्करत्वात्।

अथ यथा एवं कथं यत्र शबरस्य विपक्षो भवति, तदा सत्य एवं वादः हेत्वाभासो न कथं स्यात्? एवं च कोल-शबरयोः केवलं विरुद्धस्य संशयो दोषः, उभयपक्षस्य पक्षदोषः तो वै दोषः समायातीति, यो हि सत्यपि हेत्वाभासैः उपपादितः।

शबरस्य, कोलस्य, तद्भक्तस्य च विवरणप्रयासः —

इत्यनया रीत्या कोल-शबर-तद्भक्तेषु च सत्यापि हेत्वा सन्दिग्धे दोषागमनात् इदमेव सिध्यति यच्छबरः प्रयत्नादि-व्यङ्ग्यो नास्ति। किन्तु प्रयत्नजन्य एव। प्रयत्नानन्तरं शब्दोऽभि-व्यज्यते चेत् तदा कथमपि शब्दो नित्यो ऽपि मन्तव्यो भवेत्।

१— एकदेशप्रसङ्गश्च विपक्षस्यापि हेतुतौ।
समानदेशवर्तित्वात् हेत्वाभासविशेषणः॥
नियमाविरवबोधीत्या च सन्दिग्धस्य भवन्न भवेत्।
इष्टं वाऽऽदवत्यायेत तद्देशाद्भ्योपलम्भनम्॥
संस्मृताऽनन्तरे च शबरैर्नैव निरूपितः॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३३३ .

Date :
Page No :

यन्त्रेणैतद्धो नास्त्येवेति । प्रयत्नात् शब्द उत्पद्यते इतीदमेवाह— एवं प्रभवतीति । यदा प्रयत्नजन्यत्वेन शब्दस्य उत्पत्तिशीलत्वं सिध्यति, तदा तेनैव जन्यत्वहेतुना तस्य शब्दस्यानित्यत्वमपि सिध्यतीति ।

शब्दानित्यत्वसाधकमनुमानमित्थं — तथाहि —
शब्दोऽनित्यः, प्रयत्नात्, घटवत् । यद्यत् प्रयत्नजन्यमुत्पत्तिशीलं तदनित्यमिति । इत्यनया रीत्या यदा शब्दानित्यत्वं सिध्यति, तदा तस्य प्रादेशिकत्वमपि सिद्धमेव । सर्वं हि यदनित्यं भवति, तत् प्रादेशिकमप्यवश्यमेव भवति । शब्दस्य प्रादेशिकत्वे स्वीकृते यावत्स्थानं कोऽपि शब्दं शृणोति, तत्स्थानातीताः अथवा सकलजनाः सर्वं न शृण्वन्ति, इतीत्थं लोकप्रसिद्धिः प्रत्यक्षानुभूतोऽपि यतोऽनुपपद्यते । श्रोत्रस्याकाशरूपत्वात् ... तस्य श्रोत्रस्य व्यापकत्वमङ्गीकार्यमेव । इत्यस्मात् कारणात् इदं शास्त्रस्य श्रोत्रमिदं श्रोत्रस्येतरत् श्रोत्रव्यवस्थापनमेव निरुन्धतीति ।

शब्दस्य व्यापकत्वेऽप्यपदोषाभिहितिः

शब्दस्येह व्यापकत्वे तदाऽनेन शब्दः श्रुतोऽनेन च न श्रुतः इत्यादिव्यवहारव्यवस्था नैव स्यात्, प्रत्यक्षेण व्यवस्था च वर्तते एव । तथा शब्दस्यानित्यत्वे ध्वनेः तदा नानादेशस्थानां उपलब्धिः स्यात्, शब्दो नानादेशे नोपलभ्येत । ~~स्वभाव~~ स्वभावे शब्दाः स्वाभिनो यत्र नानादेशेषु स्वस्वाले शब्दश्रवणं प्रत्यक्षं भवति । शब्दस्य नित्यत्व एव स्यात्तदा इदं नोपपद्यते [1] इति न्यायप्रकाशादौ पेलक्षदर्शयन् पार्थसारथिमिश्रः शास्त्रदीपिकायां व्यक्तवान् । अत्र न्याये वाक्ये— नित्यस्य अनुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एतस्य च इति हेतुः । नित्यत्वादेव शब्दः सिध्यति, एतस्य च नानादेशेषु स्वस्वानुपलम्भनं भवति प्रत्यक्षेण सम्भवति ।

१ — तत्र शब्दस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एतस्य च इति हेतुः ।
शास्त्रदीपिका

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अत्र प्रतिज्ञायाः हेतोश्च उदाहरणस्य उपनयस्य निगमनस्य च स्वीकि-
रमेवास्ति, यन्न्यायस्य पंच अवयवाः (प्रतिज्ञा-हेतु उदाहरणो-
पनयनिगमनानि) शब्दस्यानित्यत्वे (अनित्यतानिरूपणे)

साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः प्रतिपादकवाक्यस्य
नाम प्रतिज्ञा। अथवा साध्यविशिष्टपक्षस्य निर्देशकवाक्य-
स्य नाम प्रतिज्ञाऽस्ति। न्यायसूत्रकारो महर्षिगौतमः
स्वीकरोति - साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा। यथा शब्दोऽनित्यः,
पर्वतो वह्निमान्, पर्वतः अग्निमान्। द्वितीयं प्रतिज्ञावाक्यस्य
लिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं हेतुः, यथा धूमवत्त्वात्। अथवा
हेतुर्निदानात्मकः। शब्द अनित्य इति प्रतिज्ञायास्तत्र परः
कृतकत्वात् अथवा कार्यत्वात् अथवा उत्पत्तिधर्मक-
त्वात् अथवा कार्यत्वात्। अयं हेतुरस्ति।

~~व्याप्तिवाचक~~ व्याप्तिसाधकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणमुच्यते।
यथा यत्र यत्र धूमः, तत्र तत्राग्निः, इति व्याप्तेः साधक-
वचनमुदाहरणमुच्यते। यथा महानसमित्युदाहरणमिति।
हेतोरुपसंहारवचनमुपनयः कथ्यते - यथा तथैव अयं
पर्वतोऽपि धूमवान्। पक्षे साध्यस्योपसंहारवचनं निग-
मनम् इति कथ्यते। - यथा तथैव अयं पर्वतोऽपि अग्निमान्
इति।

~~ईश्वर~~ इत्येतादृश पञ्चावयवानुमानेनापि ईश्वर
सिध्यति यच्छब्द अनित्योऽस्तीत्यपि च।

अत्र अनुमानमित्थं भवति - शब्द अनित्य इति
प्रतिज्ञा, कृतकत्वात् - उत्पत्तिशीलत्वेन हेतुः, यो यः कृतकः
सः सर्वं अनित्यः - यथा घटपटादिरुदाहरणम्, तथैवायं
शब्दोऽपि कृतकः (उत्पत्तिशीलः), इत्युपनयः। अतः शब्द
अनित्यः इति निगमनम्। इति पञ्चावयववाक्यैरनुमानेन
ईश्वरसिध्यति यच्छब्दोऽपि घटादिवत् अनित्योऽस्ति
प्रोक्तेहि। यो हि शब्दमेव नित्यं, व्यापकं च मन्यते,
स न युक्तः, अनुमानविरुद्धत्वात्। -

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एतदुपरि मीमांसकः प्रत्याचष्टे — यो हि नित्यो भवति, स एक एव भवति, इत्येतादृशी काचिद् व्याप्तिर्नास्ति, यस्मात् व्यापकत्वेन नित्यः शब्दः सर्वत्रैकमन्येत, किन्तु भिन्नदेशेषु तदुपलब्धिः प्रत्यक्षा अनुभूता च भवति। उच्यते नित्योऽपि नानादेशेषु शब्दो नित्योऽपि अनेको भवतीति सम्भाव्यते। यथा गकारादिः शब्दो नित्योऽनेकश्चेति मन्यते, तत्र नानादेशेषु तस्यैकस्यैव प्रत्यक्षत्वं नोपपद्यते इति। अतः शब्दो नित्योऽपि ~~अनेक व्यक्ति~~ अनेकत्वमन्येन इत्यत्र काऽऽपत्तिः ~~इति~~ इति यन्मीमांसकैरुक्तम् तत्र निराक्रियते —

किमपि विशेषकारणं विना नित्यवस्तु अनेकं न मन्यते, इति सिद्धान्तोऽयं सर्वजनीनः। लौकिका अपि शास्त्रिकाः — "असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम्" अर्थात् कस्यचिद् विशेषकारणस्य अभावात् नित्यवस्तुनोऽनेकत्वं ~~अभिव्यक्ति~~ न वक्तुं शक्नोति। यदि विशेषकारणं विनाऽपि नित्यमनेकं मन्येत, तदाऽऽकाशमनेकं न कथं स्यात्?

उच्यते चेदनेकदेशेषु सकृत् शब्दोपलब्धिर्भवति, इत्येव शब्दे विशेषकारणम्, येन शब्दो नित्योऽपि अनेकः स्वीक्रियेत इतीदमप्यनुपपन्नम्, शब्दोऽनित्योऽपि अनेकदेशे शब्दोपलब्धिः सम्भवति, नित्योऽपि च शब्दो व्यापकत्वेन अनेकदेशे शब्दोपलब्धिः सम्भवतीति अनेकदेशोपलब्धिः ~~इति~~ किन्तु ~~विशेष~~ विशेषकारणं सम्भवितुं शक्नोति, येन नित्यः शब्दोऽनेकतामुपगच्छेत्। अपि चाऽऽचार्यैर्दे वचो यत मीमांसकाः "स एवायं गकारः" ~~इति~~ इति प्रत्यभिज्ञां शब्दनित्यत्वे ~~निरपेक्षं~~ सबलतरं प्रमाणं मन्यते इति। सा त्वाकारगाहिनी बुद्धिः प्रत्यभिज्ञा न भवतीति।

"स एवायं गकारः" इति प्रत्यभिज्ञया गकारस्यैकत्वमित्यनेन एव शब्दस्य नित्यत्वं साधयितुं शक्यते। यत्र मत प्रत्यभिज्ञा वैजात्यं सिद्धं भवेत्, तदा शब्दानित्यत्वमपि सिद्धं न स्यात्, प्रत्यभिज्ञायाः सत्त्वेऽपि

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३३५

Date :

Page No :

अयं द्वितीयोऽपि गकारः श्रूयते, इतीदं रत्नाकरेऽपि निरूपितं दृश्यते, अतो योऽपि शब्दानित्यत्वं मन्यते, ~~यो वर्णं वर्णि~~ ~~[illegible]~~ नित्यत्वं वर्णानामेव मन्यते इति।

एकस्मिन्नपि वाक्ये यथा या शब्दा के गकारा एवमेव चारितगकारादिवर्णेष्वपि प्रतीते वैधर्म्यं भवति। किन्तु "न द्वितीयः" इतीदं प्रत्यभिज्ञैव वर्तते, तथैव गकारादिवर्णोच्चारितगकारयोर्भेदो अव्यवधानोच्चारितगकारयोर्भेदो निश्चितो नैव विद्यते, इतीदं किञ्चिद् विशेषज्ञानं भवति। येन वर्णानामेकत्वं मन्यताम्। उच्चारणादिप्रयत्नविशेषसाजात्याभावे सति नित्यत्वमेव स्वाभाविकं भवतीति। अस्मादेव हेतोर्वर्णानां स्वाभाविकं नित्यत्वं सिद्धमिति।

यथा अस्माकं नैयायिकानां मते शाब्दबोधकाले "न द्वितीयो गकारः" इतीदं प्रत्यभिज्ञायते। आत्मप्रत्यभिज्ञा विषयस्यैकत्वस्य गकारे अभावात् प्रत्यभिज्ञा अप्रमा भवति, तथैव भवतां मीमांसकानामपि गकारस्यानित्यत्वे प्रत्यभिज्ञा भ्रमितोऽभवत् अप्रमैव स्यात्। यतो नित्यत्वं भवद्भिरभिमतं नास्ति। प्रत्यभिज्ञाया अप्रमात्वेऽपि तस्य पूर्वोच्चारितगकारस्य भावेऽपि तद्वि गकारो "न द्वितीयः" इति ज्ञानं भवत्येवेति। आत्मानस्य गकारस्य पूर्वकालीनस्य नाशाभावेन पूर्वकालीनगकारः अयमेव गकारः, योऽहि विनष्टः, अयमन्यश्च गकारः इति भवत्कोऽभिवदति, यथा सोऽयं देवदत्त गकारोऽपि वर्णः स्वभावेनैव नित्यो जायते। इति शब्दस्य नित्यत्वाङ्गीकारेऽनुपपत्तिर्नावगाह्यते इति। अतः शब्दोऽनित्य एव इति क्रमः।

उत्पन्नस्य शब्दस्य यत्र शब्दानित्यत्वमेव सिद्ध्यते तत्र तादृश्यमूलक प्रत्यभिज्ञायामपि शक्तिरुपयोगिनी वर्तते। यथा दीपशिखा प्रति क्षणं भिन्नाऽपि सैवेयं शिखेति इतीदं प्रत्यभिज्ञा तादृश्यमूलिका जायते।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३३८

Date :
Page No :

तथैव न एवाङ्गमादृ इतीत्थं तादृशानुं लक्षणप्रयोजनत्वादि-
यं वाच्यितुमर्हति नास्तीति । अतः शब्दोऽनित्योऽनुत्पाद्य इ-
ति स्य इति निरस्यते । इति तार्किकाणां मतम् इति । —

इत्येतद् तार्किकाणां मीमांसकैः खण्ड्यते —

अत तार्किकाः ~~प्रय~~ प्रयत्नानन्तरं शब्दोपलब्धित्वादेव
प्रयत्नजन्यत्वमित्यनित्यत्वमाहुः । अतएव अन्यथासिद्धत्वेन
शब्दानित्यत्वं साधयितुं चेष्टन्ते । परन्तु तन्न तथा
चोचितम् । मीमांसकास्तु तार्किकाः प्रयत्नानन्तरं शब्दोपलब्धि-
त्वादेव शब्दं जन्यं मन्यन्ते, इति न मन्तव्यमहति ॥
शाब्दिकानामयं हेतुः ~~प्रयत्नसापेक्षत्वादिति~~
प्रयत्नसापेक्षत्वं न सम्यक् इति, इदं पक्षं मन्वानोऽपि प्रयत्ना-
नन्तरं शब्दस्याभिव्यक्तिमभ्युपैति, तदेव साभिव्यक्तुः प्रयत्नार्थि-
तानुपलब्धयोरभिव्यञ्जकव्यापारः । तस्मात्तेनैव निर्णयोऽस्ति इ-
त्याह । अतएव श्लोकवार्तिके उक्तं यथा —

~~प्रयत्न~~ प्रयत्नानन्तरं शब्दोपलब्धिर्नामादेव तस्याः
समुत्पत्तिरिति न मन्यते, इदं तु अभिव्यञ्जकवायोः प्रयत्ना-
नन्तरमेव शब्दोपलब्धिः सम्भवतीति । —

शाब्दिकस्तु तार्किकं प्रत्यवतिष्ठते अनित्यत्वमिति तु
नित्यानां, नित्यानामपि ज्ञानस्य वा शब्दस्य वा तदुत्पत्त्य-
नुपपत्तिः । नित्यवादिनं नैव दोषः प्रकृतिप्रत्ययादिना तत्र दोषः
शब्दानां नित्यत्वे नित्यत्वाभिव्यक्तिः स्यादिति । —

शाब्दिकी मीमांसकानामुक्तिः । ~~अन्यथा सिद्धं~~
ज्ञानस्याऽऽत्मवत्त्वं वा देहस्थानीयं ~~वायु~~ मुखे इति तस्य ज्ञानस्य
व्यापारत्वादेव तदुक्तं तत्र शब्दोपलब्धिः स्यादिति वोपं
मन्यन्ते तार्किकाः प्रदर्शयन्ति, तन्न प्रमाणम् अतएव मीमां-
सकानामिति नयेऽपि यत्र ज्ञानं मतम्, तदेव प्रतिबन्धित
नियमितमतः तद्वैव ज्ञानस्य व्यापारेण तत्तदशक्यं गतिं
शक्यते, येन तद्वैव शब्दाभिव्यक्तिप्रसङ्गः, तथात्मनो दोषः
स्यादिति । शाब्दिकाभिमतवादो यत्र यथा शब्दज्ञानत्वेऽपि ।—

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मृतेऽपि शब्दश्रवणस्य प्रसक्तिरवश्यं भवति — यथा श्रोत्रेन्द्रियस्य
शब्देनैव सम्बन्धो भवेत् । तदेवैतत् समाधेयं नैयायिकैः । —
समाधानाय: सत्येन नैयायिकानां विषयत्वं शब्दस्य प्रत्यक्षस्य
भवेत् । यन्मेतदर्थेन भवति । श्रोत्रेन्द्रियस्य ... आदि-
चरणभूतमर्थं ... द्वारेण सम्भवितुं शब्दः, इत्थमेव निर्वाहो
भवेत् ... श्रोत्रेन्द्रियं गृह्णाति, सः शब्दं शृणोति, नान्य इति
शब्दग्रहणव्यवस्थायां नैयायिकानां तत्र सामञ्जस्यं नास्तीति ।

शब्दोऽपि प्रत्यक्षं ज्ञायते यच्च श्रोत्रस्य विषयत्वं यद्यपि
मिश्रं मिश्रं, तथापि ... श्रोत्रेन्द्रियं ... वेदान्ति-
नामिति, इत्थमेव तथापि श्रोत्रेन्द्रियं श्रोत्रविषयस्य ~~इन्द्रिय-~~
~~सन्निकर्षो भवति~~ भवति न्द्रियसन्निकर्षो गृह्णाति नैयायिकाः सर्व-
शब्दानां ... शब्दस्य ... इत्येतदेव वार्तिक-
कारेण ... विलिखितम् ।[१]

तथाहि — श्रोत्रेन्द्रियवादिनामपि श्रोत्रेन्द्रियवि-
षयत्वे इन्द्रियसन्निकर्षो भवति ... नैयायिकास्तु
समस्तशब्दानां ... स्थापितुं शक्नोत्येव ।[२]

एतत् ... मतं ... भवति —
तथाहि — जीवस्य व्यापकत्वेऽपि श्रोत्रेन्द्रियदेहविशिष्ट
एव ज्ञानं भवति, अतः शब्दस्य ज्ञानमपि श्रोत्रेन्द्रियदेहविशि-
ष्ट एव भवति । ~~...~~ अस्मादेव अयमेव भावो
निस्सरति, यद्यपि देहस्य ... समानं सम्बन्धोऽनुभूत-
त्वात् न भवेदेव शब्दश्रवणमपि भवति, न देहविशिष्टस्य
... ... (...) सम्बन्धात् एव
~~ज्ञान~~ ज्ञानादिव्यवहारः सम्भवति, ... देह-
देशादिति तत्रैव ... इति ।

1 — न न्वेकेन्द्रियमन्योपलब्धेः ... किञ्चिदपि ।
श्रोत्रं सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियकारिकाः ॥
(श्लोकवार्तिक)

2 — प्रोक्तं देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते ।
तेन ... विज्ञानं ... ॥
(श्लोकवार्तिक —)

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आन्दोलितौ देवदत्तीय स्वरयन्त्री [illegible] यज्ञदत्तीय देहे
[illegible] यदि [illegible]
जायते । नियमस्य प्रभावेण [illegible] अनुभूत-
[illegible] ।

[illegible] केवलं [illegible]
[illegible], किन्तु
[illegible]
[illegible] । यथा [illegible]
[illegible]
[illegible] भवति, तथैव [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भवति, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भवति, [illegible]
[illegible]
[illegible]

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :

Page No :

॥ अनित्यत्व-शब्दनित्यत्वयोर्वैयर्थ्यापादनम् ॥

अनित्यत्वपक्षे अनित्यत्वमेव शब्दोपलब्धेः व्यवस्थापको भवति, तत्र नास्ति शब्दनित्यत्वस्यापेक्षा। शब्दनित्यत्वपक्षे शब्दनित्यत्वमेव शब्दोपलब्धिव्यवस्थापकः तत्र अनित्यत्वस्य नापेक्षा। केनचिद् ध्वनिविशेषेण कस्यचिच्छब्दस्य नित्यत्वं भवति, न सर्वस्य। येषां शब्दानाम् उपलब्धिर्न जायते, ज्ञातव्यं यत् तेषां नित्यत्वं न जायते इति तदेव यदि स्वीकृतं यच्छब्दनित्यत्वे जन्यादि अभिव्यक्त्या प्रायेण जनानां शब्दश्रवणं भवति, न दूरस्थानाम्, अतः दूरत्वमेव प्रतिबन्धकं वर्तते।

ननु चेदुच्यते यद् ध्वनिरेव यदि शब्दनित्यत्वबोधकः तदा तु ध्वनिः सकलशब्दानां नित्यत्वबोधकः स्यात्; इत्येतस्य समाधानं भर्तृहरिवचनेन कुर्मः — तथाहि — यथा पतनक्रमादयः समस्तः ध्वनयः परोक्षाः समानरूपेण द्रव्यादिविषयस्य विषयोऽयं व्यञ्जको भवति, यथा निकटस्थस्य भूमिगतानां पदार्थानां प्रत्यक्षं भवति, परं न दूरस्थानां प्रत्यक्षं भवति, इति नित्यत्वं शब्दे वर्तमानं स्थितम् नाशाभावे नित्यत्वं वर्तते, अपितु प्रतिबन्धकाभावे नित्यत्वं भवतीति। यथा निकटस्थस्य घटस्य पदार्थस्यैव अभिव्यक्तिर्जायते, न दूरस्थस्य, तथैव केनचिद् ध्वनिना तस्यैव शब्दस्य नित्यत्वं भवति, यस्याभिव्यक्तिर्भवति नादस्य शब्दस्येति। शब्दनित्यत्वपक्षे नवधा शब्दोपलब्धिः स्यादिति चेन्न। नित्यत्वं ध्वनेः व्याप्यवृत्तित्वेनाभिव्यक्ति प्रदेशभिन्नत्वेन कस्मिंश्चिदेकदेशे शब्दनित्यत्वं भविष्यति, न सर्वत्र, इत्यस्य यथार्थं निरूपणं यावत्पर्यन्तं ध्वनिरूप-प्रत्यक्षं भविष्यति, तावदेव नादस्य तस्य प्रत्यक्षं भविष्यति, न सर्वस्य प्रत्यक्षम्। अत एव एकदेशस्थस्य प्रत्यक्षेण सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवतीति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३४

Date :

Page No :

यदा [illegible] पश्चिमाया [illegible] ऽऽभिमतम्
॥ [illegible] यौगपद्यादि ॥ — आदित्यस्यैव सूर्यस्य
एकस्मिन्नेव देशे प्रत्यक्षमिव [illegible] —
[illegible] देशेषु प्रत्यक्षं भवति। यदा सूर्यस्य
प्राग्देशिकत्वेऽपि एवं प्रमाणं, अपितु स्थितानां [illegible] —
[illegible] देशेषु प्रत्यक्षं भवति। तदा [illegible]
[illegible] अनेकदेशे प्रत्यक्षं (प्रमाणविशेष) [illegible] देशे
[illegible] प्रत्यक्षादि [illegible] भवति, तथैव [illegible] —
पर: [illegible] अनेकदेशे [illegible] अनेको नैव [illegible]
भवति।

सूर्यस्य [illegible] इति [illegible] देशे [illegible]
[illegible] शक्यते। यथा [illegible] दिगिमं
देशस्था ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
~~[illegible]~~। मध्याह्ने ऊर्ध्वभागे, अस्तकाले च [illegible] पश्चिम
[illegible] पश्यन्ति। अत [illegible] दिगिमादेश
[illegible] पूर्व-पश्चिमयोर्भागयोः [illegible]
[illegible]। ~~[illegible] दिगिमादेश~~
~~प्रत्यक्षं [illegible] प्रतीयते~~। [illegible] —
[illegible] पूर्वादिदेशेषु [illegible]
[illegible] दिगिमादेशे, प्रत्यक्षं [illegible] प्रतीयते।
इत्येकस्य [illegible] प्रत्यक्षत्वेन
[illegible], [illegible] भवति।
[illegible] देशेषु भवति, [illegible]
आचार्यपादानां दिग्-सिद्धौ तर्कः —

सूर्य इव [illegible]
[illegible]। यदि [illegible]
[illegible] पूर्वदिशि [illegible] पश्चिमस्यां, [illegible]
[illegible] पूर्व-पश्चिमयोर्भागाः
[illegible] दिगिमादेशेषु [illegible]
[illegible] देशेषु [illegible] भवति [illegible]

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

देशभेदेऽपि द्वैधो न भवति, अपितु सर्वत्र एक एव
नादः। तथैव शब्दस्य व्यापकत्वं [illegible] देशभेदेऽपि
प्रत्यक्षत्वेन शब्दभेदोऽपि निराकृतः।

~~स्फुटस्य~~ स्फुटस्य शब्दत्वे प्रमाणं पञ्चावयवप्रयोगमाह —

तथाहि — वायुयानेन दिल्लीतो यात्रायां यावद् [illegible]
स्पष्टं पश्यति, तावदेव तत्रैव स्पष्टं ~~[illegible]~~ रात्रिमध्याह्ने,
रात्रौ वा मध्याह्ने, महाविशाले गगनमण्डले पश्यत्येव,
महावीर्यस्य ओजोऽभिव्यक्तिश्च स्फुटं दृश्यते। एतेन प्रत्यक्षं
जायते यावन्नाशं देशे देशे [illegible] सर्वत्र एक
एव नाशस्तु इति। [illegible]

शब्दोऽनाद्यनन्तः देशे यावद् [illegible] व्याप्त्या [illegible]
ति। ~~यावद् [illegible]~~ तावद् [illegible] आदि [illegible] यावद् [illegible]
पश्यन्ति। [illegible] न पश्यति, अतः [illegible] भवति।

(युगपत् शब्दस्य अनेकदेशे प्रत्यक्षत्वं किमात्मकम्)
~~[illegible]~~

~~पूर्वपक्षे [illegible]~~ [illegible] देशे [illegible] युगपत्
~~[illegible]~~, [illegible] तत्र [illegible]
देशान्तरं गच्छति, ते प्रथमः [illegible] गच्छन्ति [illegible]
[illegible] आकाशे [illegible] मन्यते।
तथैव [illegible] देशान्तरे [illegible] शब्दस्य
[illegible] मन्यते। देशभेदादपि देशभेदादुत्पत्तिः [illegible] इति
[illegible] निरस्तमिति। —

न च [illegible] नानादेशे [illegible]
[illegible] प्रतीयते, यतः शब्दे [illegible] स्थितिः [illegible]
[illegible] नानादेशे [illegible] इति [illegible] —
शब्दस्य [illegible] नानादेशे [illegible]
[illegible]। [illegible] शब्दानित्यत्व [illegible] इति [illegible]

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३४३

Date :
Page No :

व्यापकत्वाभावेन व्याप्यस्य रूपशब्दस्य अभावेऽपि अन्यो-
न्यदपि पवने देशभेदात् शब्दस्यापि देशभेदो भवतीति।

स्वरूपे तार्किकाणामाक्षेपः — यदिन्द्रियाणां
प्राप्यकारितया विषयाणामिन्द्रियेण सह सम्बन्धसत्त्वे एव
विषयप्रत्यक्षं भवति, नान्यथा। अतो श्रोत्रेन्द्रियं ~~श्रोत्रेन्द्रियस्य~~ श्रोत्रेन्द्रियं यदा विषयदेशं गत्वा तेन सह
(विषयेण) सह सम्बन्धं भविष्यति। तत्रैव तद्देशं गृहीष्यति,
नान्यथा। प्रकृते तु देशे यत्र शब्दग्रहणं स्यात्।
किन्तु स्वदेशस्थ श्रोत्रेन्द्रियेण सह सम्बन्धाभावेन
तद्देशस्थ श्रोत्रेन्द्रियेण ज्ञानं न स्यात्। यदा पवनेनोत्पत्ति-
देशस्थैव ग्रहणं कोऽपि ज्ञानं न भवति, तदा पवनेनोत्पत्ति-
देशविशिष्टशब्दस्य ग्रहणं कथमपि न सम्भवेत्। विशिष्ट-
बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् — यथा दण्डी पुरुषः इत्यत्र
दण्डविशिष्टपुरुषस्य ज्ञानं तावत् न सम्भवति
यावत् दण्डज्ञानं न स्यात्, दण्डो विशेषणम्; इति विशिष्ट-
बुद्धौ विशेषणस्य ज्ञानं कारणं भवतीति। प्रकृते उत्पत्तिदेशविशिष्ट-
स्य शब्दस्य ग्रहणं भवति। अत्रोत्पत्तिदेशोऽपि शब्दस्य विशेषणम्।
अतः शब्दज्ञाने उत्पत्तिदेशस्यापि ज्ञानमावश्यकं भवतीति। उत्पत्ति-
देशेन सह श्रोत्रस्य सम्बन्धाभावेन तद्विशिष्टस्य (श्रोत्रविशिष्ट)
शब्दस्य ज्ञानमनुपपन्नमेवास्ति। ~~इत्यतः~~ इति ~~क्रमतः~~ मतः समाधीयते

मीमांसकैः — न खलु तार्किकाक्षेपः तद्वैवोचितो
भवेत्। यतः पवने उत्पत्तिदेशविशिष्टस्य शब्दस्य ग्रहणं भवेत्।
परन्तु नैतादृशम्। अपि तु श्रोत्रमेव स्वाश्रयेण शब्दं गृह्णाति।
तदपि यस्याः दिशः पवनेन प्रेरितम्। तद्देशविशिष्टशब्दस्य न
ग्रहणं भवत्येव, किन्तु व्यापकत्वात् श्रोत्रेण सह तद् बध्नाति
अतस्तस्या दिशः ज्ञानं श्रोत्रेण न सम्भवत्येवेति, आक्षेपमपि नो।
यद्यपि दिक् स्वातन्त्र्येण श्रोत्रग्राह्यो नास्ति, न चापि शब्दग्रहणोपरि
तद्विशेषणतया (शब्दविशेषणत्वेन) दिशोऽपि ग्रहणं भवत्येवेति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

६० ३४४

ध्वनयः स्वाभाविकनिरुद्धस्य विषयोऽध्यवसीयते इत्युच्यते,

तदुक्तं "तदानीं पत्रम् आसीत्" "इदानीं पत्रं वर्तते" इत्यादिस्थ-

लेषु पत्रस्य ~~विशिष्टत्वेन~~ विशेषणत्वेन कालविशिष्टपत्रस्य

प्रत्यक्षं जायते। अत्र कालविशिष्टः (लौक) ~~स्व~~ पत्रम् इत्येव

भवति, न केवलं पत्रम्। यदि कालस्य इत्थं भवेत् तदा काल-

विशिष्टस्य इत्थं स्वरूपं न सम्भवेत्। —

न चात्र श्रोत्रेन्द्रियं सम्बद्धं विशेषणत्वेन च गृह्यते,

इत्थं ध्वनिनिष्ठौ ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य दूरत्वे श्रोत्रेण सह

सम्बन्धाऽभावेन ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य श्रोत्रेण च सम्बन्धः इत्थं

भवेत्? इति समाधीयते — मीमांसकैः —

तथाहि — समीपदेशादागच्छन्तो ध्वनयः तीव्रा भवन्ति,

तीव्रशब्दं च बोधयन्ति। उत्पन्नाः दीर्घाः दूरादागच्छन्तः ध्वनयः

मन्दाः, दूरागमनक्रमे मन्दतमाश्च भवन्ति, तथा मन्दं, मन्दतरं,

मन्दतमं च शब्दं बोधयन्ति। तीव्रशब्दस्य बोधकत्वात्

ध्वन्युत्पत्तिदेशः समीपे वर्तते, मन्दशब्दस्य बोधेन दूरे,

तथा मन्दतरशब्दस्य बोधेन दूरतरमिति ध्वनिदेशानुमितिः

तीव्रत्वादिभावेनैव भवति।

अत्रेदं ज्ञातव्यमस्ति — यच्छब्दरूपं इत्थं श्रोत्रदेशे

एव भवति। सा च ध्वनिः यद्गृह्यमाणशब्दस्य परिणामदेशः

श्रोत्रमेवास्ति। यदा शब्दस्य परिणामभूतश्रोत्रदेशस्य इत्थं न

भवति। उभयेन मन्दत्वादिहेतुना अनुमितेन ध्वन्युत्पत्ति-

देशस्य इत्थं भवति। शब्दस्यापि च, तदानीं शब्दोत्पत्ति-

देशेनापि स्वस्य सम्बन्धाऽभावेऽपि सम्बन्धग्रहणं पूर्वोदितरीत्या

परिच्छिन्नदिशि इयत्दूरे शब्दो ~~जात~~ भवति इत्यादि प्रतीतिर्भवति।

यथा "इदं जातम्" इत्यादिस्थले इदमंशः प्रत्यक्षविषयः, तत्र

प्रत्यक्षत्वे। जातत्वं च स्मृतत्वेन तत्प्रत्यक्षविषये — जातत्वे

सम्बन्धः सम्बन्धाऽभावेऽपि भासते "इदं जातम्" इत्यत्र

प्रत्यक्षविषये — जातत्वे सम्बन्धो भाति। तथैव अत्र शब्द-

ध्वन्योः उत्पत्तिदेशे सम्बन्धाऽभावेऽपि भासते च सम्बन्धो भाति

इति।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३४५

Date :

Page No :

॥ शब्दनित्यत्वाऽनित्यत्वयोर्निरूपणे प्राभाकराणां मत्वादेश्य विवेचनम् ॥

अत्र प्रश्नः समुदेति यच्छब्दोऽनित्योऽस्ति अथवा नित्य इति? यदि शब्दः अनित्यस्तदा समीपस्थस्य शब्दोच्चारणानन्तरमेव स शब्दो विनश्यति, दूरस्थस्य च शब्दप्रत्यक्षमेव न भवेत्, समीपस्थस्य शब्दश्रवणानन्तरमेव शब्दस्य विनष्टत्वात्। शब्दस्य नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि समीपस्थस्य चिरकालपर्यन्तं तस्य श्रवणमनिवार्यमेव स्यात् यच्चैतन्न भवतीति।

अत्र सम्बन्धे इदमपि वचो विचारणीयं यत् शब्दस्य ग्रहणे हेतुविशेषस्य ग्रहणं मीमांसको भ्रान्तिमापादयति। अत्र शब्दाऽनित्यवादिनां बौद्धानां मतमेवोऽयं भवति यत् प्रतिक्षणं भ्रान्तित्वं भवति — यथा "सोऽयं देवदत्तः" ~~इति~~ इति। अत्र बाधज्ञानादेव प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तिमूलं मन्यते। परन्तु प्रकृते पूर्वदिष्टः ~~शब्दः~~ तावत्त्वेव स शब्दो भवति। ~~इत्येवं प्रतीतिः~~ इत्येवादृशी प्रतीतिः भ्रान्तिमूला न भवति भवान् मीमांसकः। किन्तु अत्र सन्धानादि बाधकस्य ज्ञानं न भवति। इत्यस्योऽयं भावः बाधकज्ञानाभावादपि प्रत्यभिज्ञानं नानात्वं साधयितुं न शक्नोति(?) भवतीति।

शब्दनित्यत्वे वैशिष्ट्यम् (विशेषता)

शब्दो नित्यः ~~एव~~ एव प्रोच्यते, तदोच्चारितध्वनिदेशप्रतीतिः भ्रान्तिमूला भवति। अन्यथा नानादेशोत्पादविनाशशालिनां नानाशब्दानामुपलब्धित्वेन पूर्वोदिष्टः स एव शब्दो भवति, इत्याकारिका प्रतीतिः भ्रान्तिः स्यादिति न भवति। शब्दस्य च ~~नित्यत्वाङ्गीकारे~~ नित्यत्वाङ्गीकारे उत्पत्ति-विनाशाऽभावेन ध्वनिना श्रोत्रदेशस्थस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिर्भवति, इत्यस्यायं भावः ध्वनिदेशस्य ~~शब्दस्य~~ शब्दाभि- ~~व्यक्ति~~ व्यक्तिश्रुतिमा ध्वनिदेशेन सह श्रोत्रस्य सम्बन्धाभावेन

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३८५

शब्दोऽप्यविद्यमानो भवति, श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वात् अर्थात् (सम्बन्धग्राहित्वात्)। अर्थात् श्रोत्रेन्द्रियं सम्बद्ध-वस्त्वेव गृह्णातीति नियमात्। आकाशरूपे श्रोत्रदेश एव शब्दो ग्रहीतुं शक्यते इति भावः, इत्थं च ध्वन्यां श्रोत्रदेशस्थ-ध्वनेः व्यञ्जकदेशेन सह सम्बन्धाभावेऽपि तेन शब्दो भवति इत्थं च शब्दप्रतीतिर्भवति, तस्मात् व्यापकत्वमेव मन्तव्यमिति।

यत्तु भिन्नदेशीयत्वमनुमानम्। वाचस्पतिना "स एवायं गकारः" इति प्रत्यभिज्ञया यदि शब्दो नित्यः सिध्यतीति। यत्तु तत्र सादृश्येनैव प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः नित्यत्वेन प्रत्यभिज्ञाया एकत्वं स्थापयितुं न शक्यते ? येन तेन शब्दः इति प्रतीतिर्भ्रमरूपा न स्यात्।

तात्पर्यमिदं यत् – दृष्टेष्वेव शब्दप्रतीतिर्भ्रमात्मिकैवेदं मन्येत, यदा शब्दस्य नित्यत्वमस्ति ~~नित्यत्वम्~~ सिद्धं भवति। शब्दनित्यत्वे सत्येव एकप्रत्यभिज्ञासिद्धिः, प्रत्यभिज्ञा च सादृश्यमूलिका नानेकमूलिका, इत्थं चावश्यकं भेदेऽपि अभेदमङ्गीकृत्य प्रत्यभिज्ञा भवति, तथा भ्रमत्वमुत्पन्नमेव। यदा भेदमूलिका प्रत्यभिज्ञा भ्रमत्वं गच्छति, तदा शब्दस्य नित्यत्वमेकत्वं च सिध्यतीति,

~~इत्थं च नित्यो शब्दोऽनित्योऽनेकश्च एकत्वं न सिध्यतीति।~~

इति शब्दनित्यत्वाङ्गीकृतवतां पूर्वपक्षिणामभिप्रायमनुवदाम –

यो ध्वनिः श्रुतः स एवायं गकारः ~~इति~~ =

तथाहि – "स एवायं गकारः" इति प्रत्यभिज्ञा यावत् भ्रान्ता इति न भवेत्, तावत् ध्वनिभेदे शब्दप्रतीतिर्भ्रान्ता कथमिति स्वीकर्तुं शक्यते, ~~x~~ यतः ननु नानादेशे ~~शब्दोपलब्धिः~~ शब्दोपलब्धौ श्रोत्रेन्द्रियाङ्गीकारस्य औपाधिकत्वात्, वाचस्पतिना यच्चेद दूरनिकटत्वपक्षे यदि श्रोत्रस्य सम्बद्धग्राहिता श्रोत्रगतशब्द ~~x~~ स्यैव ग्रहणं भवति, इत्यर्थस्य भ्रमत्वम् । इत्यस्मिन्नितरो श्रोत्रगतस्य शब्दस्य ~~x~~ वक्तृमुखदेशेन सह यो हि सम्बन्धः प्रतीयते, तस्य भ्रमत्वमावश्यकं भवति। इत्यस्मादेतस्यां प्रत्यभिज्ञा

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

~~नामादेशे~~ नानादेशे शब्दोपलब्धिप्रतीतिर्भ्रान्तित्वाद् विना-
पेक्षया नानादेशे उपलब्धिरेव भ्रान्तिः समुचितेति प्रतीयते।
यतो हि यच्छ्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वेन वक्तृस्थ मुखगत शब्द-
स्य श्रोत्रेण सह कथमपि सम्बन्धाऽभावेन तस्य (शब्दस्य) भ्रा-
न्तित्वं युक्तमेव। ——

सौगत (बौद्ध) मते तु ——

श्रवणमते इन्द्रियाणाम् अप्राप्यकारित्वमस्ति।

बौद्धाः कथयन्ते यत् मीमांसका नामकते इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्व
मङ्गीकृतं मत एतन्मते (मीमांसकमते) दूरदेशे शब्दप्रतीति
न सम्भवेति। यतो हि इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वे सिद्धे सत्येव
श्रोत्रस्य सम्बद्धग्राहित्वं मन्तुं शक्यम्, इत्यस्यां परिस्थितौ
ग्राह्यस्य शब्दस्य, तस्य ध्वनिदेशेन सह सम्बन्धे सत्यपि
तयो द्विधि शब्दो भवतीति स्यात् यत् सम्बन्धप्रतीतिः
भ्रान्तिरस्तीति कथनं युक्तं स्यात्, परन्त्वेतादृशं नास्ति,
यतो हि एतन्मते (बौद्धमते) इन्द्रियाण्यप्राप्यकारीणि।
तथा चैतन्मते यदि श्रवणं बाह्यपदार्थः स्यात्, तदाऽनेन सह
इन्द्रियाणां सम्बन्धोऽपि वक्तव्यः स्यात्, परन्तु बौद्धानां शून्यवा-
दित्वात् बाह्यपदार्थाभावेन तैः (बाह्यपदार्थैः) सह इन्द्रियाणां
सम्बन्धः कथमपि न भवेदिति।

श्रवणमप्यत्रापि कथ्यते यत् दूरस्थविषयाणामेव इन्द्रियैः
प्रत्यक्षं भवति, नातिसन्निधिस्थानाम्। विषयाणां प्रत्यक्षमपि
सम्बन्धस्याऽनुभवो भवत्येव नहि, येनेन्द्रियाणां प्राप्यकारिता
अङ्गीकृता स्यात्, किन्तु इन्द्रियाणां वियोगे सति प्रत्यक्षं भवतीति
इदमेव दृश्यतेऽपि। तथा नेत्रे सन्निहितस्य (सम्मुखस्य) अञ्जनस्य
उपलब्धिर्न भवति। इन्द्रियाणि विषयदेशं गत्वा विषयं गृह्ण-
न्ति, इतीदमपि न वाच्यम्, यतः प्रत्यक्षतया ~~यद्~~ यद् दूर-
स्थितं वस्तु नेत्रं ~~गृह्णाति~~ गृह्णाति, तद्गमनं विनैव। ~~अ~~ आलोके-
नेत्रं विषयदेशगमनं ~~विना~~ विनैव (स्वदेशस्थमेव) वस्तु गृह्णा-
तीति। अतः, केवलं हि दृश्यते ~~प्र~~ प्रत्यक्षतया, मत एतन्न,

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३ ८२

Date :

Page No :

एवं चेतीन्द्रियप्रदेशसम्बद्धं वस्त्वेव गृह्णातीति।

यदि चेत् श्रोत्रं चेतीन्द्रियप्रदेशमसम्बद्धं वस्तुनः (विग्राहकं भवति, नासम्बद्धं वस्तुनः। यथा नेत्रं सम्पर्कं विना स्पृष्टं अञ्जनं नेत्रं न गृह्णातीति। अस्यां स्थितौ ध्वनिदेशाच्छब्दोत्पत्ति-जात ध्वनिदेशेन सह ध्वनिदेशान्यशब्दस्य सम्बन्धो यथार्थ एव भविष्यति, न भ्रमात्मक इति। अतएव शब्द-ध्वनिदेशयोः खलु सम्बन्धः न प्रमेय एव। अस्य सम्बन्धस्य समर्थकोपादनं मीमांसकानां स्पृहणीयमिति।

आलोकप्रधानत्वे – इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्व स्वीकारादेव दूरदेशे शब्दप्रतीतिर्भ्रमात्मिका इति स्वीकरणमावश्यकमेव भविष्यतीति। इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं न मन्यते, तदा दूरदेशे शब्दप्रतीतिर्यथार्थैव न भ्रमात्मिकेति। अस्मादेव हेतोरिन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वं मन्यन्ते बौद्धा इति।

तन्मते (बौद्धानां) मीमांसकाः —→

शब्दस्यापि व्यक्तिस्थानस्य समीपस्थजना एव प्रथमं शब्दं शृण्वन्ति, अनन्तरं दूरस्था जना इति। इत्येतस्य वैलक्षण्यस्य मूले हि समीपस्थजनानां श्रोत्रेन्द्रियेण सह शब्दः प्रथमतया सम्बद्धो भवति, ततो दूरस्थजनानां श्रोत्रेन्द्रिये न सम्बध्यते। अस्मादेव हेतोः शब्दप्रतीतिः क्रमशो भवति, न (युगपदिति)। अतः इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वमेवेति।

यदि इन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वं मन्येत तदा क्रमशः शब्द-प्रत्यक्षव्यवस्था नोपपद्येत। अनादिकल्पन्तु सूक्ष्मत्वात् तेषां जनानां क्रमस्य समागमनं दुर्लक्ष्यमेव इति। मेघाद्विद्योतनादि स्वकर्णेन्द्रियस्य शब्दप्रत्यक्षमपि इत्थं यथा यथा अनुभविनः अनुभवन्ति, नान्यः। उपर्युक्तविवेचनतो ध्वन्यादीन्द्रियाणि अप्राप्यकारीणि न सन्ति। ——— नैयायिकादयः —

तथाहि – समीपस्थव्यक्तिश्रोत्रेण सह शब्दसम्बन्धसत्त्वेन शब्दः शीघ्रः श्रूयते, दूरस्थव्यक्तिश्रोत्रेण सह विलम्बेन सम्बन्धसत्त्वेन मन्दः शब्दः श्रूयते। अतिदूरस्थजनो न तादृशेन सह सम्बन्धाभावेन शब्दो न श्रूयते इत्येवं मनुभवादि व्यवस्था अप्राप्यकारित्वपक्षे न सिध्यतीति।

१ – तत्र दूरसमीपस्थग्राहकाग्राहकजने।

स्यात् न [illegible] लोके वर्ततेऽस्य।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अतः श्रोत्रस्य निःसम्बन्धग्राहित्वे, नानादेशेषु च शब्दोपलब्धेः सर्व-
स्य चोत्पत्तिः सिध्यतीति। रामभद्रोऽपि वदति यत् — ये बौद्धाः
~~श्रोत्र~~ इन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वमिति मन्यन्ते, तत्र बौद्धानां दृष्टौ अयं
~~प्रश्न अयं~~ प्रश्नो भवति — यन्मते शब्दः क्षणिको उत स्थायी? यदि
शब्दानां क्षणिकत्वं तदा समीपस्थजनानां शब्दः प्रत्यक्षीभूय
विनश्यति। ततो दूरस्थजनानां तस्य शब्दस्य प्रत्यक्षं न
भवेत्। यद्यस्य दोषस्य निवारणाय शब्दः स्थायीति मन्येत?
तदा समीपस्थजनानां कृते चिरकालं तस्य शब्दस्य प्रत्यक्षं
स्यात्। इत्येतस्य प्रश्नस्य बौद्धाः किमुत्तरं दास्यन्तीति?
आचार्योऽपि वदति यत् "सर्वं क्षणिकम्" इत्युक्त्वा बौद्धैः सर्वे-
षां पदार्थानां क्षणिकत्वमभिहितम्, शब्दस्यैव नित्यः स्थायी मन्येत
तदा बौद्धानां सिद्धान्तभङ्ग एव भवेत्। इत्येवं तदैव नास्तिकाः बौद्धाः
इन्द्रियाणां सम्बद्धग्राहित्वमर्थात् प्राप्यकारित्वं तावत् स्वी-
कुर्वन्ति। इत्यस्यां दशायां नानादेशे शब्दप्रतीतेरनुपपत्तिर्भव-
त्येवेति। शब्दस्तैरपि वस्तुधर्मत्वे यदि श्रोत्रस्य अप्राप्य-
कारित्वं प्रमाणीक्रियते भवेत्, तदा देशान्तरे शब्दप्रतीतिर्यथापि
यथार्था न भवेत्, यतो नाह्यं प्रमाणं भवति। अतो नानादेशे शब्दप्रती-
तेर्बोधिकारणं भवति।
रामभद्रोऽपि वदति यत् सौगतमते श्रोत्रमिन्द्रियं बाह्य
पदार्थरूपेण प्रतिभासते। अन्यथा स्थायी बाह्यपदार्थः एतन्मते
कोऽपि नास्ति। रूपादिपदार्थानामपि बौद्धानां मते बाह्यसत्ता मा-
नमेव ग्रहणं स्वीकृतम्। अस्यां दशायां नानादेशे शब्दप्रतीते-
र्भेदत्वाद् स्वीकारे बौद्धानां मते स्वसिद्धान्तोऽपि [illegible] त्व-
मेवेति। एतदेव मीमांसकाः न स्वीकुर्वन्ति। तन्मते ~~वक्तॄ~~
वक्तॄणां समीपे देशे, दूरदेशे, दूरतरदेशे च क्रमशो गमनात् वक्तृ-
~~निःसृता~~ निःसृतानां शब्दानां ~~क्रमेण~~ क्रमेण प्रत्यक्षं प्रथममेव भवति।
यत् समीपस्थः प्राक् शृणोति, ततो ~~दूरस्थ~~ दूरस्थ इति। इ-
समीपस्थजनस्यापेक्षया ~~दूरस्थ~~ दूरस्थस्य विलम्बेनैव ज्ञानं भवति।
इतोऽपि च वक्तॄणां गमनशीलत्वात् विज्ञानवादिनः बौद्धाः वक्तृ-
निःसृतशब्दानां नित्यं यावद् वर्णानामाविर्भावोऽभ्युपगच्छन्ति, अनित्यत्वं

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

स्वन्यायेनाभिव्यङ्ग्यशब्दविरोधोऽपि (नास्तीति स्यात्) अतः शब्दस्यानित्यत्वमाशङ्कितुं शक्नोति, अपि तु न शब्दो विरोधित्वेन, इत्येतत्।

शब्दार्थनित्यवादिनं प्रति जनादिनित्यत्ववादिनो मीमांसकानां विचारो भवति यदि शब्दोऽनित्यस्तर्हि न शब्दः प्रत्युच्चारणं भिन्नो भिन्नश्च, उच्चारणकाले एव उच्चारणकाले (यदुच्चारितं) शब्दानामर्थेन सह सम्बन्धस्य ज्ञानमपि असम्भवमेवास्ति। विना सम्बन्धग्रहणं शब्दः (अर्थबोधकः) यदि बोधकत्वमप्यसम्भवमेव। इदं हि घटते यदपि यच्छब्दात् अर्थबोधो भवति, स एव हि सिध्यति यच्छब्दोऽपि बोधकोऽस्ति। यदा शब्दं नित्यं मन्यते, तदैव सम्भवे इदं व्यवहारात् अर्थस्य शब्देन सह सम्बन्धग्रहणात् तदैव अर्थस्य बोधकत्वं सिध्यति। तात्पर्यमिदं शब्दस्य सम्बन्धग्रहणं विना शब्दादर्थबोधस्तु असम्भवः। इदं तु यदि बहूनां शब्दानां (अर्थेन सह येषां सम्बन्धग्रहणं नास्ति) अर्थबोधकत्वं दृष्टं तेषामेवार्थबोधो न जायते। इदमेव वाक्येऽपि तदर्थेन सह सम्बन्धज्ञानं नास्ति। शब्दस्य सम्बन्धज्ञाने व्यवहार एव मुख्यः कारणम्। अनित्यत्ववादिमते उच्चारणकाले एव इदं व्यवहारेण अर्थेन सह सम्बन्धज्ञानमसम्भवमेव, तेन इदं सिध्यति यत् नित्यत्ववादिनां मते सम्बन्धग्रहणादनन्तरं अर्थस्य बोधो भवति न तु (स्यात्)।

एतदुक्तौ अनित्यत्वपक्षे अर्थबोधानुपपत्तिर्विचारणीया। शब्दानामनित्यत्ववादिनां मते तेषु शब्देषु कुत्रचित् अर्थप्रतीतेऽपि सह सम्बन्धज्ञानं जातं, तेन सम्बन्धज्ञानेन शब्दस्यार्थबोधकत्वं स्वीकर्तुं मन्यतामिति इति यदुक्तं तत् सामान्येनापि यत् गृहीतसम्बन्धाः स्वस्मिन् शब्दे प्रत्यभिज्ञामते सम्बन्धज्ञाने जाते तस्य प्रयोगे प्रत्यक्षत्वेऽपि बोधकत्वं उक्तं भवेत्, परन्तु तदानीं सम्बन्धस्य विच्छिन्नत्वात् शब्दस्य बोधकत्वमसम्भवमेव। अन्यथा गृहीतसम्बन्धवत्। शब्देभ्यो व्यतिरिक्तानां गृहीतसम्बन्ध

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

४०३५९।

वर्तन्तेऽपि गवादिशब्दानामर्थबोधकत्वप्रसङ्गात्।

इत्थञ्च प्रतीयते गोशब्दस्य सम्बन्धग्रहणे जाते अस्य शब्दोऽर्थबोधकः स्यादिति, एवञ्च कोऽपि विचारे ~~...~~ कल्पयितुं यद् गोशब्दस्य सम्बन्धग्रहणेन ~~...~~ अस्य शब्दो बोधको नैव भवति, अथवा शब्दस्य गोऽर्थवाचकत्वं न स्यादिति। किन्तु ये शब्दाः गृहीतसम्बन्धास्तेषां शब्दानां कुतः पुनः बोधकत्वे का हानिः? यथा प्रथमं ज्ञातो गोशब्दस्य सम्बन्धग्रहणे सति तत्सदृशगोशब्दान्तरस्यापि बोधकत्वं सुतरामेव प्रतीयते, न तदुक्तमिति।

उपर्युक्तवचनानां सम्बन्धो मीमांसके निरूपिते यत् ~~बोधकोऽपि~~ बोधको गोशब्दो वा घटादिशब्दो वा स्वार्थोऽर्थवान् भवेत् (यस्य सम्बन्धग्रहणं जातम्), तदेवं स्वार्थं प्रति ग्राहको भवेत्। यत्र तस्य तादृशेन सम्बन्धग्रहणमपि बोधको भवेत्। यच्चैवं तादृशः बोधको शब्दोऽभिधेयवाचक इति नास्ति, यस्य सम्बन्धग्रहणं भूतं, स एव हि शक्तिग्रहणे समन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवति। अन्वयव्यतिरेकज्ञानं तु द्विःकृत्वः त्रिःकृत्वो वा तदुपलब्धिं विना असम्भवि स्यात्।

अतिदेशस्य तात्पर्यं हि उपमानज्ञानं नैकत्वमिति, यत्र नापरं तस्य द्वितीयवारं उपमानज्ञानं सम्भवति, उपमानं च विना तदुपलब्धिरपि न सम्भवतीति। एवमेव शब्दस्तस्य शब्दे न प्रवर्तते, अतः स्थानिकः अतः बोधोपयोगित्वहानेः बलं स्यादेवेति, तस्य न प्रवर्तनात्। यद्वा उपलब्ध्यभावाभावात् तदुपलब्धिः प्रतीयते। इत्थञ्च मीमांसकैः ~~...~~ गो-घटादिशब्दानामर्थेन सह सम्बन्धग्रहणं न सम्भवितुं शक्नोति, यस्माद्धेतोः स्वतन्त्ररूपेण अन्येषां गो-घटादीनां शब्दानाम् ~~...~~ अर्थप्रकाशकत्वं साधयितुं शक्यते।

शाब्दिकमते इदं वाच्यम् —

शब्दो ~~...~~ यः प्रत्यायितप्रदर्शनी मन्येत, यथा कौशिकचार्ये, तदुक्तं तस्य स्वभावाविष्कारार्थं प्रिवचनं शक्तिः, तस्य

पृ० ३५२ –

ज्ञानस्य जन्यधर्मकत्वेन । यदि हि इदं व्यवहारे एकः एकत्वस्य प्रयोगस्य वा व्यवहारस्य ध्वनिभेदप्रत्ययीभावे पूर्वत्वं स्वार्थाभिधानसामर्थ्यं निश्चीयते, उच्चारितमात्रस्य वाच्य शब्दस्य पुनः पुनरुच्चारणे संगच्छते । पुनः पुनरुच्चारणाभावे, तद्वद्योगोऽपि न प्रसिद्धः स्यात्, पुनः पुनः प्रयोग ~~कर~~ ध्वनिभावेन च अर्थाभिधानसामर्थ्यं हि ज्ञानमपि न संभवति, एतज्ज्ञानाभावेन च प्रयासज्ञः शब्द इव हि: कृत्स्न निरूक्तः अतोऽपि ~~शब्दोऽपि~~ शब्दोऽध्वनित्वाद्धारावाहि न सम्भवेत् । अतः शब्दो नित्यः, एवमेति स्वीकार्य कार्यपरक इति।

पुनरपि च शब्दस्यानित्यत्वे एकपक्षे पूर्वपक्षः –

~~आशंका~~

आशंक्यते यच्छरितगृहस्वरस्य द्विरुक्तिः। वा निरूक्तः प्रागेव शब्दमारभ्य तच्छब्दस्य धर्मीत्यादिके ~~...~~ अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां अभिव्यक्तौ अपि तज्ज्ञानं श्रूयमाणस्य धीतुल्योच्चारणे शब्दानां भेदेन विहितसम्बन्धज्ञानं भवति ; अतः स्वार्थप्रत्यायकत्वमपि ज्ञातमेव भवति, नतु स्मरणेन श्रूयमाणानां गोशब्दादिशब्दानां ~~...~~ तत्तत्ज्ञानत्वात् स्वार्थबोधकत्वं सिध्यति । अतः शब्दानित्यत्वेऽपि स्वार्थबोधकत्वस्य दोषो न भवति । अतः शब्दोऽनित्योऽनवस्थ इति अस्य पक्षः प्रसरदृष्टोऽपि ।

एतदपि मीमांसकैः समाधीयते, यथोक्तप्रत्येकं ~~द्विरुक्त~~ द्विरुक्तो निरूक्तो वा गोशब्दः श्रुतः, तदुक्तप्रत्येकमनुभवो यो हि पूर्वशब्दोऽध्वनिर्भवति, यत् स एव पश्चादुक्तः अनुभवो ~~गो~~ गोशब्दो, यो हि ~~...~~ पूर्वमेव ~~...~~: श्रुतोऽसि, तदेव स ~~गोशब्दोऽनवस्थ~~ गोशब्दोऽनवस्थ एव भविष्यति, तेन प्रथमतो द्विनाशस्य न श्रुतः, येन तस्य अभिज्ञानं भवेत् । स एव शब्दः ~~...~~ द्वित्वे निरध्वनिः, द्वित्वे नित्यत्वं भवति इति नैव युक्तः । अभिज्ञाने हि एवेति एतदेव वार्तिककृता ~~...~~ इत्युक्तम् –

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(लोकेऽपि गोशब्दस्य)

येन प्रकारेण ~~[illegible]~~ भागे द्विरुक्ती-भूते वा गोशब्दो न श्रुतः, अर्थात् प्रथमवारमेव श्रूयते, तस्मिन् गोशब्दे ~~अर्थ~~ अनर्थकः, अर्थवत्त्वात् ~~लोकेऽपि~~ शब्दस्य पूर्वं लिङ्गाद्युपस्थापनार्थं कृतेऽर्थवत्त्वं नास्ति, अर्थात् अर्थवान्, ननु विशिष्ट एव । एतेनेदं सूच्यते, यत् तत्समाने गोशब्दत्वे एतेषां प्रकारान्तरेऽर्थवत्त्वं नैव स्यात् ।

न च यत्र एव देवदत्तः, स्वपितृपुत्रः, स्वपुत्रस्य पिता, इत्येषु निरूपकभेदेन एकस्यैव देवदत्तस्य पितृपुत्रयोः तत्त्वेन विरोधो नास्ति, तन्निरूपकस्य भिन्नत्वात् । इत्थं ममापि निरूपकभेदेन एकस्यैव शब्दस्य वर्णप्रत्ययपरत्वेन, कस्मिंश्च प्रति ज्ञापकत्वेन काचिदापत्तिर्नास्ति इति यदुक्तं तत् समाधीयते — निरूपकभेदेन उभयस्वभावविरोधेऽपि अर्थवत्त्वानर्थकत्वयोः परस्परं विरोधो न भवितुं प्रमाणाभावात् । यो ह्यर्थवान्, स कमपि प्रति प्रत्यायकत्वेनैव, नानर्थक इति, यश्चानर्थकः, स तु कमपि प्रत्यायकत्वेनैव न भवितुमर्हति, अपि त्वनर्थक एवेति ।

राद्धान्ती कौहा भाषन्ते — यथा हि गोशब्दो यथाऽर्थवान् ज्ञापितः, न गोशब्दस्य अर्थवत्त्वे एवं यदि भवितव्यमिति न तु अनर्थकः कदापि न सम्भवति, येन विरोधो भवेत् । केवलं अर्थज्ञानस्य वाक्यज्ञानं प्रति कारणत्वेऽपि ज्ञानाभावेन कस्यचिदर्थज्ञानं न भवति, एतावता न अनर्थकत्वं न भवति । यथा ~~[illegible]~~ घटादि पदार्थानां ज्ञानाभावेऽपि तेषां स्वस्वरूपाभावत्वं न ~~भवितव्यम्~~ भवति । इत्थं शब्दानामर्थवत्त्वज्ञानाभावे ज्ञातत्वेन तदभावो न सम्भवति इति प्रथमं तस्येदमुक्तं यत् सर्वेऽपि तद्गत्वात् आद्यमात्र शब्दस्य नामपि नैमित्तिकार्थवत्त्वं स्यादिति, वस्तुतस्तु श्रूयादिति । अतएव शब्दानां तत्समानत्वेन अर्थवत्त्वं यद् कौहान्तेर्भवन्ति, तदेव ~~[illegible]~~ ज्ञायते ।

~~इत्येतदेवाह~~

१- अप्रतीतानां शब्दानां तत्कालेऽनावनर्थकः ।
न ह्येवाप्रतीतानां स्यात् [illegible] विवक्षा ।। श्लोकवार्तिक

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

८०३५८

१.

इत्येतदेव स्पष्टयन्नाह बौद्धोक्तरीति — तथाहि —

~~अत्र~~ उत्तरवर्तिनां गोशब्दार्थानां जातिसम्बन्धलक्षणं गोत्वं च किन्तु बौद्धानां मतेऽभिप्रेतं नास्ति, यतः तद्रूपाणां जातिरूपं न भवेत्, किन्तु गृह्यमाणवस्त्वेव तत्सम्बन्धोऽपि ग्राह्यं भवति, इत्यनुमानेन सिद्धान्तेऽपि तु तथा वास्तवमिति, इत्येतस्य विरोधस्य परीहार-स्तु ~~अत्र~~ इत्थं कृतो बौद्धैः — यत् द्विरूपत्वात् प्रकृते वा गोशब्दार्थजननान्तरं ~~अ~~ शाब्दिकग्रहणादि यत्र प्रथम गोशब्दस्य ~~स~~ देवदत्तेन यथावस्त्ववस्थाय निश्चयकृतः, तं प्रति तथा उत्तरवर्ति गोशब्द सम्बन्धग्रहीतारं देवदत्तं प्रति यथावस्तु इति, ~~यत्~~ येन सम्बन्धग्रहणं न कृतं तं यज्ञदत्तादिं प्रति वाच्यत्वाऽभावेन अभिधेयो न स्यात्, अतः अनभिव्यक्तिरिव वर्तते — इत्यस्यां स्थितौ विरोधो न भवति। वाक्यस्थानि पदानि एवमेव प्रथम प्रति अवाच्यत्वाऽभाववत्त्वेऽपि यज्ञदत्तादिं प्रति प्रथमतोऽन विरोधो न भवति। प्रथमतोऽपि सम्बन्धग्राहं प्रति अवाच्यत्वं, तमादाय ग्राह्यं प्रत्यवभासकत्वं तु स्वभावादिकमिति बौद्धानां मान्यसिद्धान्तः। यदि बौद्धानामित्थं परीहारो दृश्यते, तत्र — [illegible] शाब्दिकग्रहणमतं [illegible] उत्तरवर्ति शब्दार्थ सम्बन्धग्रहणं येन ~~[illegible]~~ न कृतं, तं प्रति अवाच्यत्वे, तथा भवतो बौद्धानां मते [illegible] शब्दार्थानां [illegible] ~~[illegible]~~ प्रथमबोधकत्वेन अनभिव्यक्तत्वमेव प्रतिपद्यतेति। ~~[illegible]~~ — [illegible] बौद्धानां [illegible] शब्दार्थ [illegible] [illegible] प्रति शाब्दिकग्रहणात् अभिव्यक्ते इति मेव शाब्दिकग्रहणं विहितं, [illegible] स्यात् — अबोधकत्वान्नाभिव्यक्तं, इत्यनेनाभिप्रायेणाह मूलकारः — एकाश्रयवर्तित्वेऽपि विरोधस्य —

१ – अथास्य विद्यमानोऽपि सम्बन्धो न गम्यते।
[illegible] स्येति [illegible] वाक्यम्।। श्लोकवार्तिक —

२ –

पृ० ३५५

१

तथाहि— येन गोशब्दाभिलापिकृतम्, प्रथममेव श्रूयते, तं प्रति तस्य शब्दस्य शक्तिग्रहो यदि न जातः स्यात् तच्छक्तिग्रहाऽभावेन अर्थबोधकत्वाभावादनर्थकत्वं भवेत्, तदा तु पूर्ववर्ति गोशब्दः (यस्य साहाय्येन उत्तरवर्ति गोशब्दो बोधको भवति) अनर्थकत्वप्रसङ्गः स्यात्। वाक्ये चानयत गां गोशब्दोऽपि येन प्रथमवारं विश्रुतः, तं तस्य शक्तिग्रहाऽभावेन तं प्रत्यपि अर्थबोधकत्वात् स शब्दोऽपि अनर्थको भवेत्।

इत्थमपि— येन प्रकृतेन पूर्वमेव द्विवारं गोशब्दः श्रुतः, तस्य प्रकृतस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चतुर्थगोशब्दस्य अर्थेन सह सम्बन्धज्ञानं कोऽपि नाभवत्, किन्तु। अतः तमेव प्रकृतं प्रति स चतुर्थगोशब्दो बोधकत्वेन साधकः सम्भवति, ततोऽनन्तरं पञ्चमषष्ठादिगोशब्दस्तु तस्यैव चतुर्थादिशब्दसाहाय्येनैव प्रत्यायकत्वेन साधका भविष्यन्तीति —

अस्मादस्मिन् येन प्रकृतेन प्रथममेव द्विवारं गोशब्दा नैव आकर्णिताः, किन्तु पञ्चमो गोशब्द एव प्राथम्येन श्रूयते, तस्य प्रकृतस्य तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्रहाऽभावेन अर्थेन सह सम्बन्धज्ञानाऽभावात् तं (येन प्रथमं गोशब्दो न श्रुतः) प्रति पञ्चमगोशब्दोऽपि प्रत्यायकत्वाऽभावेन अनर्थक एव स्यात्। इत्यनया रीत्या येन प्रथमो गोशब्दो न श्रुतः, तं प्रति चतुर्थगोशब्दोऽप्यनर्थक एव। ~~इत्थं~~ इत्थं द्वितीयतृतीयौ गोशब्दस्यापि बोधकत्वाऽभावेन अनर्थकत्वं एव। वाक्येऽपि यदगृहीतशक्तिकं मन्यते प्रति स गोशब्द अप्रत्यायक एव भविष्यतीति इदमेव वार्तिकस्य तात्पर्यम् —

इत्थं शब्दस्यानित्यत्वानेकत्वाङ्गीकरणपक्षे अनेकविधः पूर्वोक्तदोषो विवेच्य आयाति, इत्यस्माद्धेतोः शब्दस्य ~~नित्यत्वमेकत्वं~~ नित्यत्वमेकत्वाङ्गीकरणं उचितमेवेति

१— अनर्थकमिति स्यात् अभ्यासानुकृतिः प्रति।
पूर्वोक्तस्यापि तदनन्वयात् अवबोधकता भवेत् ॥

श्लोकवार्तिक →

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५०३५६

Date :

Page No :

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

५०३५७

शक्तिमीमांसा

शास्त्रेषु विपुलो मतभेदः शक्तेः स्वरूपसम्बन्धे नैयायिकानां राद्धान्ते - ईश्वरेच्छैव शक्तिः - ते च नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति - "अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः" अथवा इदं पदम् इममर्थं बोधयत्वित्याकारा ईश्वरेच्छैव शक्तिरिति प्रकारद्वयं विद्यते —

तत्र च प्रथमप्रकारे शब्दप्रकारकोऽर्थविशेष्यको बोधो भवति, तथा चात्र प्रकारे शब्दो विशेषणतया, अर्थस्तु विशेष्यतया च भासते। द्वितीयप्रकारे च - अर्थो विशेषणतया, तथा शब्दस्तु विशेष्यतया च भासते।

अस्येदं तात्पर्यमस्ति - यन्नैयायिकानां मतेऽत्र प्रथमान्तपदं वर्तते तदेव पदं विशेष्यमर्थात् प्रधानं भवति, यद्वि स्वदन्यद् विशेषणं भवति, एतदर्थं प्रथमं विशेष्यं प्रथमप्रकारे पदार्थः प्रथमान्तत्वेन निर्दिष्टः, द्वितीयप्रकारे शब्दः प्रथमान्तत्वेन निर्दिष्ट इति।

शब्दनिष्ठशक्तेः कल्पनं कथं क्रियते इति जिज्ञासायां यतो हि बहवः शब्दाः श्रुता अपि तेषामर्थानां ज्ञानं न जायते। अतः शब्दे सामर्थ्यरूपा शक्तिर्मता, येनार्थज्ञानं स्यात्। शब्दगता शक्तिरेव वृत्तिः मन्यते।

वृत्तिसम्बन्धे किञ्चिद् विचार्यते - वृत्त्योपस्थितः पदार्थः शाब्दबोधस्य मार्गं भवति। यावत् पदार्थोपस्थितिर्न भवति तावच्छाब्दबोधो न जायते। वृत्तिज्ञानं च विना पदार्थोपस्थितिर्न भवति, अतः शाब्दबोधे वृत्तिज्ञानमावश्यकम्।

वृत्तिसम्बन्धे नव्यनैयायिकप्रवरेण गदाधरभट्टाचार्येण लिखितं च - "सङ्केतो लक्षणा चार्थे वृत्तिः"। पदनिष्ठा या अर्थनिरूपिता वृत्तिरस्ति, सा वृत्तिरेव सङ्केतो लक्षणा चेति।

यथा घट-गृह-पटादिपदेषु वर्तमाना घटगृहपटादिपदार्थनिरूपिता वृत्तिः सङ्केतः, गङ्गादिपदेषु वर्तमाना वृत्तिस्तीराद्यर्थनिरूपिता लक्षणेति च कथ्यते।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३५२

Date :

Page No :

अन्ये शक्तिलक्षणाव्यञ्जनेति 'त्रिविधवृत्तिं' स्वीकुर्वन्ति। संकेतो लक्षणा
व्यञ्जनेति तिस्रो वृत्तयः अत्र निरूढलक्षणा ...
इत्यादिप्रयोगे सर्वेषां विचारे आधुनिकसंकेतो स्वीक्रियते, यथा
इत्यादि, पितामहेन सूत्रः, तस्य संग्रहः शक्तिपदेन न भवेत्।
स्पष्टं च्यवन इव संकेत एव शक्तिः भवेत्, तर्हि
संकेतः कृत। अतः आधुनिकः ईश्वरसंकेतस्य अभावे तथापि संकेतार्थे
संकेतपदप्रयोगो विहितः आचार्यैरिति।

मीमांसकानां मते तु 'अनादिकालप्रवृत्तिः शब्देषु
स्वाभाविकी, संकेतस्तु तस्याः शक्तेः ज्ञापकमात्रं भवति' इति।
तत्तु नैयायिकानां मान्यं नास्ति। एषां नैयायिकानां मते संकेत
एव शक्तिः। संकेतातिरिक्ता शक्तिर्नास्ति।

वैयाकरणाः शक्तिविशेष एव लक्षणा इति मन्यन्ते।
एषां वैयाकरणानां मते लक्षणा शक्तेः एव, लक्षणा आदि भिन्ना
वृत्तिर्नास्तीति। इत्यनयोः मीमांसक-वैयाकरणयोः मतखण्डनार्थं –
न्यायकोशे 'संकेतो लक्षणा च' इति आनयोः पक्षयोः इति अनेक
विवेचनं कृतम्।

नैयायिकैः यदि लक्षणा वृत्तिर्न मन्येत, तदा
'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदात् तीरस्य बोधः प्रतीतिर्भवति, सा
नैव स्यात्, यतः नाम तीरस्य गङ्गापदस्य शक्तिः नास्ति। प्रवाह-
इत्यस्य शक्तिसम्बन्धमात्रम्, तत्र तीरे गङ्गापदस्य शक्त्या अर्थस्य
अभिधानं नास्तीति। अतः तीरार्थे लक्षणस्य ग्रहणं भवेत्।
तथा केवलसंकेतमात्रेण तीरस्य बोधो न स्यात्, तीरे गङ्गापद
स्य संकेताभावात्। इत्यनेन नैयायिकाभिप्रायेण वृत्ति लक्षणे
लक्षणापदस्यापि प्रयोगो विहितः।

वृत्तिलक्षणविचारः

उपर्युक्तवृत्तिलक्षणं वास्तवं वृत्तिपदव्यवहार्यमेव
भवति। अन्यथा यदि वृत्तिपदं वृत्तिपदव्यवहार्यं भवेत् तदा
~~...~~ आवाभिलापितमेव ~~वृत्ति~~
वृत्तेर्लक्षणमेव न विघटति। इत्यस्मिन् स्थितौ अव्याप्ति-

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३२८

Date :
Page No :

शेष अर्थात् लक्ष्यार्थे विद्यमान। शक्ये चार्थे यद् वृत्तिज्ञानेऽर्थ-
ज्ञानं शाब्दं भविष्यति, वृत्तेर्लक्षणस्यार्थनिरूपितत्वात् एव ॥
अर्थज्ञाने च वृत्तिज्ञानं शाब्दं भविष्यति, वृत्त्यर्थयोर्निबाध-
सौव अर्थत्वात्। अतो वृत्तिज्ञाने अर्थज्ञानस्य शाब्दत्वमपि
आवश्यकमेवाऽति, अतः यथार्थं अर्थज्ञाने वृत्तिज्ञानम्,
वृत्तिज्ञाने चार्थज्ञानं शाब्दमिति यथा शीघ्रं अनिवार्यमे-
व स्यादिति वार्यत्वात्। अतो वृत्तिपदेन यस्य व्यवहारः
क्रियेत, तदेव लक्षणं वृत्तेरिति नियमः।

एतेनेदं सिध्यति यत् तद्वृत्तं लक्षणस्य द्वयोरेव
वृत्तिपदव्यवहार्यत्वस्य विधानमेव तद्वृत्तौ, लक्षणा चार्थे
पदवृत्तेस्तात्पर्यम्। अनेनेदमेव सिध्यति यत् तद्वृत्तौ
लक्षणा चेति वृत्तिपदस्य वाच्यो मन्यते। अस्याः तद्वृत्ते-लक्षणा-
रूपवृत्तेः ज्ञानाभावादेव शाब्दबोधे तदर्थविषयज्ञानं
न भवतीति।

अतएव शाब्दबोधार्थं शक्त्यादिज्ञानवदेव
वृत्तिज्ञानं शाब्दं मन्यते। वृत्तेर्विभेदः शक्तिर्लक्षणा च।
शक्तेर्नाम अभिधावृत्तिरिति। अस्याः शक्तेरपरं नाम अभि-
धावृत्तिः प्रतिपाद्योऽर्थः शब्दस्य वा अभिधेय इति कथ्यते।
शक्यसम्बन्ध एव लक्षणावृत्तिः कथ्यते। 'गङ्गायां घोषः'
इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्योऽर्थः प्रवाहोऽस्ति न तीरम्।
तीरस्य या प्रतीतिः 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्यात् भवति
सा प्रतीतिः प्रवाहसम्बन्धादेव, अतो गङ्गापदस्य लक्ष्यार्थ-
स्तीरमेव भवति। गङ्गापदस्य शक्यार्थप्रवाहस्य सम्बन्धात्
लक्षणयैव तीरस्य प्रतीतिर्भवति। अतस्तीरं गङ्गापदलक्ष्या-
र्थो मन्यते।

—

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

॥ व्यञ्जनावृत्तिपादनं वैयाकरणालङ्कारिकमतेन ॥

स्फोटवादिनो वैयाकरणा आलङ्कारिकाश्च शक्ति लक्षणा चेति वृत्तिद्वयातिरिक्तां व्यञ्जनां तृतीयवृत्तिं मन्यन्ते।

'गङ्गायां घोषः' इति कथनेन घोषे शीतत्वपावनत्वादेः प्रतीति र्भवति, सा व्यञ्जनावृत्त्यैवेति, नाभिधा-लक्षणाभ्यामिति।

अथ स्पष्टतायै उदाहरणमवलोकयताम् —

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयात् यत्र गतो भवान्॥

परदेशगमनोत्सुकं पतिं विरहासहनभावनया-मतिक्रान्ता नायिका ब्रवीतीदम् —

हे नाथ! यदि गमनेच्छा त्वयास्ति, तदा गच्छतु। भवतः पन्थाः कल्याणप्रदो भवेत्। ममापि जन्म तत्रैव भवेत् यत्र भवान् गच्छति। इति वाच्यार्थः। भवान् न गच्छेत्। गमनेनाहं मरिष्यामि इति व्यङ्ग्यार्थोऽपि आपकर्षितुं शक्यः, लक्षणया वा न लभ्यत इति। श्लोकस्य भावोऽयं प्रस्पष्टमेव प्रतीयते यत् भवतो गमनेन मम मरणं ध्रुवमस्ति, अतो भवान् न गच्छेत्। इदं मरणं वा न गमनमिति चार्थो रसादिपदस्य शब्देभ्यो लक्ष्यते नापि प्रतीयते चावश्यमिति। एवं हि द्वयोरपि शक्ति-लक्षणयोः अतीतत्वात् अन्यैव वृत्तिर्वर्तते, येन मरणाद्यर्थः प्रतीयते। तस्या एव वृत्तेर्नाम व्यञ्जनेति। व्यञ्जनावृत्तिविषये तु बाहुल्येन काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणादयो आलङ्कारिकग्रन्थाः प्रमाणमिति। तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यः।

वृत्तिसम्बन्धे वैयाकरणाभिमतः —

उपर्युक्तव्याख्यानानन्तरं वृत्तयस्तिस्रः सिध्यन्ति, (१) शक्तिः (२) लक्षणा (३) व्यञ्जना चेति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अत्र नैयायिकनामभिमत ईश्वरेच्छारूपशक्तिः वैयाकरणैर्नाङ्गीक्रियते।
एवं वैयाकरणानां मते ईश्वरेच्छाभिन्नं ~~सम्बन्धात्~~ सम्बन्धा-
न्तरमेव हि सम्बन्धविशेष एव शक्तिरस्तीति। अस्य सम्ब-
न्धविशेषस्य द्वितीयं नाम वाच्यवाचकभाव इति।
अयञ्च सम्बन्धविशेषो नाम वाच्यवाचकभावः ईश्वरेच्छाभिन्नः।
केवलवाच्यवाचकभावशब्देन अस्य व्यवहारः शास्त्रेषु प्राप्यते।
अयमत्रापि मते ध्येयम् – धर्मिद्वय ~~यस्य वाच्यवाचकभावे~~
इदं हि वाच्यवाचकभावपदं, लोकप्रसिद्धं वाच्यवाचकभावपदात्
भिन्नमिति। लोके वाच्यवाचकभावपदे क्रमशो वाच्योऽर्थो बोध-
विषयः। तथा वाचकः शब्दोऽर्थबोधजनक इति। ~~न अत्र वाच्यवा~~
~~चक~~ तत्त्वं नास्ति, अपि तु इदं सम्बन्धविशेषरूपं यत् वाच्यवा-
चकभावपदं तत् अखण्डोपाधिरूपमिति।

~~इदं हि वाच्यवाचक~~ अयं हि वाच्यवाचकभावः शब्दे
अर्थे चोभयत्र वर्तते। यः लोकप्रसिद्धो यो हि वाच्यशब्दः, यस्यार्थो
बोधविषयो भवति, केवलमर्थे एव वर्तते, न शब्दे, शब्दस्य वाचक-
त्वात्, शब्दस्य वाच्यत्वाभावाच्च सत्त्वात्। इत्यवधारितव्यं लोके
प्रसिद्धं वाचकपदं, यस्यार्थो बोधस्य जनक इति, केवलशब्दे एव
वर्तते, नार्थे इति, अर्थस्य बोधविषयत्वादेव, अर्थस्य वाचकत्व-
भावाच्च सत्त्वादिति।

वाच्यवाचकभावपदे वाच्ये, वाचके च लोकप्रसिद्धः योऽयमर्थः
सोऽत्र न भवति। अतः सम्बन्धलक्षणत्वम् (वाच्यवाचकभावपदे)
न विद्यते। सम्बन्धलक्षणं सम्बन्धत्वावच्छिन्नमिति, सम्बद्धपदार्थद्वय
प्रमाणगृहीतत्वस्य सर्वसिद्धान्तसिद्धत्वात्। यद्यपि समवायादि-
सम्बन्धविषये तु ~~सम्बन्धं विना~~ सम्बन्धग्रहणं विना तद्ग्रहणम्
सम्भवति। अतो ह्ययं वाच्यवाचकभावः सम्बन्धत्वाङ्गीकरणार्हः स्वरू-
पमिति। अत एवेदं हेतोः वैयाकरणैः ~~नैयायि~~ नैयायिकाभिमतेश्वरेच्छा-
रूपा शक्तिः नाङ्गीकृता, ईश्वरेच्छायाः सम्बन्धलक्षण—
न्याभावात्।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३६२

सम्बन्धलक्षणस्वरूपन्तावदित्थम् —

तथाहि- सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे च सति आश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं सम्बन्धत्वमिति। यथा संयोगः, आधाराधेयभावः इत्यादि। यथा "कुण्डे बदराणि" — इत्यत्र संयोगो वा आधाराधेयभावः सम्बन्धो भवति। अयञ्च सम्बन्धो कुण्डबदररूपसम्बन्धिद्वयभिन्नः, द्विष्ठत्वात्, आश्रयत्वाच्च विशिष्टबुद्धिनियामको इत्यतोऽयं सम्बन्धो भवति।

परिच्छायां सम्बन्धलक्षणं क्रियते, घटशब्दः इच्छावान्, अथवा तदर्थ इच्छावान् इतीत्थं ज्ञानस्य प्रतीतत्वात्। अतो यद्यपीच्छा सम्बन्धिद्वयभिन्ना, तथापि द्विष्ठत्वेन आश्रयतया च विशिष्टबुद्धिनियामिका नास्ति, अत इच्छा सम्बन्धपदेन गृहीतुमशक्या। अत एव बोधजनकत्वमपि शब्दैः स्वरूपे वा सम्बन्धो न सम्भवितुमर्हति।

॥ वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धग्राहकतादात्म्यविचारः ॥

वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धविशेषस्य ग्राहकमर्थाविच्छिन्नपदं तादात्म्यमिति। इदमेव तादात्म्येन सङ्केतं शब्देन बोध्यं भवति, अर्थात् सङ्केतः तादात्म्यं चेति एकमेव वस्तु इति नास्ति। अयमेव सङ्केतः तादात्म्यं वा शक्तिग्राहकं भवति न शक्तिस्वरूपमिति।

इदञ्च तादात्म्यं भिन्नत्वे सत्यभेदानुकूलकम्।

कल्पितम् अध्यस्तं वा नाममर्थयोः शाब्दबोधकाले यथा "घटो" घटार्थः, सर्वेषां च लोकानां एतादृशी प्रतीतिः अध्यासरूपमेव इदमिति पदार्थे, तादात्म्यमिति च पदार्थे घटस्य तादात्म्यं मन्यते, तथैव पद-पदार्थयोरपि च "अयं घटः" इतीत्थं तादात्म्यमध्यासरूपम् एवास्ति, न वास्तविकम्। पूर्वप्रतिपादितं च ~~यत्तादात्म्यं शक्तेः~~ यत् तादात्म्यं शक्तिग्राहकत्वेन शक्तेः स्वरूपं न भवति, परन्त्वेतत् तादात्म्यस्य

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :
Page No :

क्वचित् क्वचित् स्वेन शास्त्रकृद्भिः यो हि व्यवहारः शक्ति-
शब्देन कृतः, तत्र हि तादात्म्यं शक्तिग्राहकत्वेन शक्ति-
त्वारोपादेव। तादात्म्यं शक्तिरिति न वक्तुं शक्यते, शक्तिः
सम्बन्धविशेषस्यैव नाम। तादात्म्ये च सम्बन्धलक्षणमेव
न संघटते। अस्मादेव हेतोः तादात्म्यस्य सम्बन्धाऽभावात्
शक्तिपदस्य वाच्यत्वमेव भवति। तादात्म्यस्य सम्बन्धा-
ऽभावे मानं ह्येतत्, यत् सम्बन्धस्य लक्षणं सम्बन्धि-
द्वयनिष्ठं, द्विष्ठत्वे सत्याश्रयत्वञ्च विशिष्टबुद्धिनियामकं भवति
तादात्म्यस्य लक्षणञ्च भेदघटिताभेद(स्वीकृति) भवति
यो हि वास्तविकभेदोऽपि अभेदेन प्रतीतो भवेत्, तदेव
तादात्म्यम्। इत्थं तादात्म्यघटको भेदः, अ-
भेदश्चेति सम्बन्धिद्वयं, तस्मात् सम्बन्धिद्वयात् भिन्नं,
न भेदरूपमिति, न अभेदरूपमिति। अतः सम्बन्धिद्वयात्
भिन्नत्वाऽभावेन तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वमेव न सम्भवति।
अपाकृतञ्च पूर्वं यत् सङ्केत एव तादात्म्यम् इति।
अस्य सङ्केतस्याधीनं तादात्म्यस्य अध्यास(भ्रम)
मूलकत्वे महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेरपि सम्मतिरिति —

"सङ्केतस्तु पद-पदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः
स्मृत्यात्मकः योऽयं शब्दः सोऽर्थः, योऽर्थः स शब्द इति"
अर्थात् पद-पदार्थयोर्मिथः अध्यासरूप एव सङ्केतः।
यो हि सङ्केत एव तादात्म्यमपि कथ्यते। योऽयं शब्दः सोऽर्थः
योऽयमर्थः, ~~सोऽर्थः~~ स शब्द इति। इत्येवमर्थे शब्दस्य,
शब्दे चार्थस्य यो हि व्यवहारो भवति, स अध्यास(भ्रम)रू-
प एवेति।

न च भाष्ये सङ्केतः इतरेतराध्यासरूपः, उक्तः,
यस्मात्- इतरेतराध्यासात्मकत्वं स्पष्टितं। यो हि इतरेतराध्यासात्म-
कः, न इतरेतराध्यासमूलकः इति सम्भवेत्। अध्यासमूलक-
स्यार्थस्तु, यस्य अध्यासो मूलं भवेत् इति। भाष्यस्या-
र्थस्तु, एतस्मात् भिन्न इतरेतराध्यासरूप अर्थः, भाष्यकारा-
णाम् किं मतमिति। अस्माकं मते त्वाम् सङ्केतस्याध्यासमूलकत्वे

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

~~सम्बन्धपरिच्छेदकत्वात्~~ — इत्येव — गच्छति —

~~सम्बन्धिपदार्थयोः~~

भावयं प्रमाणमित्यत्र, प्रत्यक्षे विनाऽपि भवतीति। शब्दप्रमाणं निमित्तश्लोके यत् 'अध्यात्मम्' इत्यत्र निपातोऽपि भवति, यस्यार्थो मूलकारणम्। निपातेऽपि ज्ञायते अनेन इति निपात इत्यनया व्युत्पत्त्या स्वते च प्रत्ययविधानेन निपात इति सिध्यति। अतः इत्याद्यध्यात्मम् निपातस्य बहुव्रीहि निपातत्वे ऽपि निःसरति, यत्र मूल निपातत्वेऽपि भवेत्।

भावप्रत्ययस्य निपातस्य द्वितीयं विशेषणं सत्त्वात्मकं इति। तस्य तात्पर्यं तु सत्त्वात्मकम् (द्रव्य) लिङ्गेन सह सम्बन्धरहितः, अर्थात् बोध्यो भवति, न तु आह्लादः लिङ्गेन इति। सत्त्वात्मक इति विशेषणेन इदमेव सिध्यति यत् पाणिनीय~~सिद्धान्तेषु~~ प्रादि प्रत्ययेषु सत्त्वेऽपि लिङ्गेन क्रियावाचकताया नियामको भवति, न आधुनिकः लिङ्गेन इति।

आधुनिक लिङ्गस्तत्र यत्र 'द्वादशवर्षीयं किता नाकुर्यात्' इत्यादि प्रमाणानुमतं पिण्डादिना त्रिप्रमाणानात्मना लक्ष्यतामिनैव बोधयितव्यम्, न शक्यते इति।

लिङ्गेन, नाभिन्न इत्येव वैशिष्ट्यं ~~पदार्थस्य~~ पदार्थस्य(मूल) लिङ्गेन युज्यते, आधुनिक पिण्डादिनाभवः (नामों पढ़ें नरपते। नामन् न लिङ्गेन इति। अतो नवागमिप्रायेण द्वादशवर्षीय किता नाकुर्यात्" अत्र नाकाराद्यो पदार्थभवात्मार्थः कृत न लिङ्गेन युज्यते इति। (शब्दकौस्तुभे)

आचार्यभट्टोजिदीक्षितेन — इह निपातानां पदार्थ~~द्योतकी~~ वर्णितो निपातो बोधकबोध्यभावनियामकः धर्मिविशेषरूप सम्बन्धः। सम्बन्धः शब्दतीति सत्त्वार्थक पदार्थे नास्तीति। परन्तु नागेशभट्टैः लघुमञ्जूषायां (भट्टोजिदीक्षितमतं शब्दकौस्तुभमतं) खण्डितम्। तैः स्वीकृतं यत् शब्देरपि ~~वाचकत्वस्य~~ ~~वाचकत्वस्य~~ वाचकत्वस्य निष्ठभट्टवत् नियामकः सम्बन्ध एव भवति। दीपप्रकाशस्य धर्मो बोधा-

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६७ ३६६२

Date :
Page No :

यदि यावद् विशेषणादि सम्बन्धो न भवति, तावत् ~~[illegible]~~ न विशेष्यप्रकाशः स्यादपि न सम्भवति। यदा वस्तुना सह प्रकाशकत्वशक्तेः सम्बन्धो भवति, तदैव वस्तुनः प्रकाशो भवति, तथा च, इत्यनेनैवाभिप्रायेण उक्तं हि वाक्यपदीये आचार्य भर्तृहरिणा वेति। —

उपकार्योपकारकयोरुपकारो यः स्वीकृतः, तत्रैव मार्गे इयता शक्तिधर्मोऽङ्गीक्रियते। तत्रैव सम्बन्धरूपधर्मः शक्त्यादि शब्दितः, अर्थात् शक्त्यादिमार्गजनने उपकारकः ग्रहणादि च ग्राह्यग्राहकादि संसर्गत्वेन उपकारोऽप्यसिद्धो भवति। —

॥ शब्दार्थयोः [illegible] सम्बन्धमीमांसा ॥

उपर्युक्तकथनेन इदमेव सिध्यति यत् ~~उपकार्य~~ उपकार्योपकारकभावरूप सम्बन्धो यः स्वीकृतः, तत्रैव बोधजनकत्वं नाम धर्मोऽङ्गीक्रियते। असम्बद्धे पदे शब्दो यस्मादपि न शक्तिः शब्दबोधजनक[illegible] अर्थज्ञानं न भवति। ~~[illegible]~~ स सम्बन्धो यथा पदे वर्तते, तथैव वाक्येऽपि वर्तते। तात्पर्यमेतत् — यद् बोधजनकत्वरूपा शक्तिः पदे, वाक्ये चोभयत्र वर्तते। अतो वाक्यमपि पदसमानमेव अर्थस्य वाचकं भवति, ~~[illegible]~~ ततोऽपि च प्रथमं वाक्ये एव शक्तिज्ञानं भवति। ततोऽनन्तरं (पदे) शक्तिज्ञानमिति।

प्रयोजकवृद्धः "गामानय" इति वाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धो यदा गामानयति, तदा पार्श्वस्थो बालकः इदमेवावगच्छति "गोसम्बन्धमेव गामानय" इति वाक्यस्यार्थः। ततोऽनन्तरं ~~[illegible]~~ "गां नय", "अश्वमानय" इति वाक्यं श्रुत्वा यदा गां नयति, "अश्वमानयति", तदा स बालकः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां "गाम्" इत्यस्य अर्थो ~~[illegible]~~ गोरूपप्राणिनं, "आनय" इत्यस्य च अर्थः आनयनम् इति जानाति। अतः प्रथमं शक्तिग्रहो वाक्ये एव भवति न पदे, इति स्वीकरणीयमस्माभिः।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

६०३६६

Date :
Page No :

पदे प्रमतैकावेवन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां फलकत्वं भवति न पुनरिति। अतएव वैयाकरणैः वाक्यस्फोटस्यैव मोक्षः स्वीकृत इति।

कुमारिलाचार्यैरिति —

वाक्यस्फोटोऽपि निरस्तः इति सिद्धयतीति भवत्यर्थः।
(वाक्यदीपिका)

नैयायिकमतेऽपि वाक्यस्फोटोऽनीत —

साधेहि — नैयायिकैरपि वाक्ये ईश्वरसङ्केतकत्वा-भ्युपगमेन वाक्यस्फोटोऽङ्गीकृतः।

न्यायाचार्यो वात्स्यायनमुनिरपि स्पष्टं लिलेख " समर्थं ज्ञानार्थमिदं ~~अक~~ आकृति सङ्केत ज्ञानार्थं पदलक्षणायाः (पदस्फोटायाः) वाचः (शब्दस्य) ~~अन्वा~~ ~~अन्वाख्यानं (प्रकृतिप्रत्ययादिना बोधनं)~~ अन्वाख्यानस्तु (बोधकत्वे) व्याकरणमिति, वाक्यलक्षणायाः (वाक्यस्फोटायाः) वाचः (शब्दस्य) अन्वाख्यानस्तु अर्थः लक्षणा भवति वाक्यार्थनिर्धारणं मीमांसकादि शीतिः। इति कथनेन इदं फलितं भवति यत्स्वतन्त्रस्फोटयोगिनी शक्तिर्यथा पदेऽस्ति, तथैव वाक्येऽपि। अनेन स्पष्टं ज्ञायते यद् वाक्यस्फोटे यद् वैयाकरणानां सिद्धान्तमिति मतमस्ति, तत्र न्यायाचार्यस्य ~~वात्स्यायनस्य~~ वात्स्यायनस्यापि सम्मतमिति। ———

एकपदस्यापि ज्ञानत्वं वर्तते यथा शब्दे-ग्रहः सङ्केतः, तथैव वाक्यार्थनिर्णयत्वेन आकाङ्क्षा-योग्यतादिरपि वाक्यसङ्केतग्राहकः। अत एव इदं सिद्धयति यत् पदार्थबोधार्थं शास्त्रं यथा व्याकरणं, तथैव वाक्यार्थ-बोधार्थं तत्र मीमांसादीति, पदे च यथा ईश्वरसङ्केतः, तथैव वाक्येऽपि च ईश्वरसङ्केतः सिद्धयति। तथैव इदमपि ज्ञातव्यं यत् ललितादिपदैः प्रमेयादयः सार्थकत्वात् वाक्यार्थबोधो भवति, तत्र वाक्यस्फोटाङ्गीकारे नैयायिकानां मतमनुकूलमिति। अतः वाक्यस्फोटः स्वीकृतः, नैयायिकैः स्वीकृत आसीत् इति सिद्धयति।

१ — " समर्थं ज्ञानार्थमिदं पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणम्, वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थलक्षणमिति। (न्या० भा० २/१/५५) +

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

॥ पदार्थेऽध्यासात् प्रमाणम् ॥

पदगतो वर्णधर्मस्य तदर्थेनाऽध्यासवशात्कल्प इति ज्ञातं भवति, येन तस्य अर्थेऽध्यासो भवति, इत्यभिन्न वि- मृशामहे। अस्येदमुक्तं यत् वाः शब्दः। "घटः" इतीदं प्रथमं "घट इत्ययं शब्दः", "घट इत्ययमर्थः" इत्येवरूपं धर्म- माश्रित्योत्तिष्ठते, तेनैव शब्द-तदर्थयोरध्यासः सिध्यति। यद्यध्यासो न भवेत्, तदा तु 'घट इत्ययमर्थः' इत्यत्र इति पदेन ~~शब्दार्थयोः~~ शब्दार्थयोः सह 'घट' इति कश्चिद्व्यवहारो यो हि नेदः उच्यते, न ह्युपपद्यते आनन्तर्यात्। अतोऽध्यासाद्धि शब्दार्थयोरभेदो भवति इत्यनया रीत्या 'घट' इति ज्ञानम्" इतीदं व्याख्यानं शब्दे, ज्ञानेऽपि पूर्ववदध्यासः सिध्यतीति।

अध्यासवाद लोकव्यवहारसिद्धिः

पदं कुरु, अर्थं कुरु, अर्थं करोति" इतीदं व्यवहारो लोके दृश्यते, भवति इति अध्यासाद्धि व्यवहारो भवति। शब्दे, अर्थे च यद्यध्यासो न भवेत्, ~~अर्थं~~ तदा 'अर्थं कुरु, अर्थं करोति' लोकप्रसिद्धव्यवहारः कथं सिध्येत्। शास्त्रे - ज्ञानं यत्र लोकसिद्धः विषयः केवलं शब्दरूपं भवति, नार्थः - इत्यस्यां स्थितौ व्याकरणशास्त्रे अध्ययनक्रमेण 'अर्थं कुरु, अर्थं करोति' इति लोकप्रसिद्धव्यवहारोऽध्यासे- नैव पूर्णो भवति, नान्यथा। शब्दे ह्यर्थस्याध्यासोऽङ्गी- कृतः, शब्दगतं ज्ञानविषयत्वमर्थे निमित्तं च 'अर्थं कुरु' इतीदं व्यवहारः (नरः) प्रयुङ्क्ते।
इतीदं दृष्टिकोणं "(पा० सू० १।१।१)" "अर्थवदधातु-रप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" (पा० सू० १।२।४५) इत्यादि शास्त्रीय ग्रहणं ज्ञात्वा - इत्यादि स्थलेषु नानार्थविध(लोकप्रयोग) अध्यासात्कल्पनोप- युक्तो भवतीति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५०३६२

Date :
Page No :

अध्यवसायस्वरूपम् —

१. अध्यवसायो स्वरूपमेवेति — भेदाभेदे अध्यव-
सायेन मुखे चन्द्रस्य प्रतीतिः सम्भवति। तथा आरोपाद्यध्य-
वसानात् मुखे चन्द्रप्रतीतिः सम्भवति।
इदं च वाच्यलिङ्गं च वाच्यमिति [illegible] न भवेत्
साहित्यात् अध्यवसायोऽपीति।

तत्रोच्यते — साहित्यस्य [illegible] भेदाभेदाभ्यामेव
अध्यवसायो [illegible] भेदस्य भेदाभेदत्वात् [illegible]
अध्यवसायेन मुखे चन्द्रमीत्य, तथा [illegible] अध्यवसायेन [illegible]
भवो न जायते इति।

साहित्यशास्त्रे हि — [illegible] भेदेन प्रतीय-
मानत्वम्। इतीदं [illegible] भेदस्य [illegible]
[illegible] न भवति। न च भेदाभेदयोः प्रत्याख्यानमपि
[illegible] विरुद्धत्वात् अनयोः (भेदाभेदयोः) सहैव [illegible]
[illegible] भवेदिति। तस्य [illegible] — अत्र भेदस्य [illegible]
[illegible] भेदाभेदयो विरोधो न भवति। यथा [illegible] आरोपे
[illegible] भवतीति।

साहित्ये भेदाभेदयोः [illegible] यदा भेदाभेदाभ्यां
[illegible] भवेत्, तदा भेदस्य [illegible] विपरीतस्य
[illegible] — "[illegible] वाच्यः"
"[illegible] वाच्यः प्रयत्नः"। अत्र [illegible] भवति।
यदा भेदाभेदयोः [illegible], तदा तु [illegible] भवति।
यथा — [illegible] — "[illegible]" इत्यादि स्थले
[illegible] भेदाभेदयोः [illegible]
[illegible] "[illegible]" इत्यादि स्थलेषु अध्यवसायस्य [illegible]
[illegible] आरोपो भवति। [illegible] आरोपो
न भवितुं शक्यते, यथा [illegible],
[illegible] आरोपो न भवतीति। —

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

६०-३६१

Date :
Page No :

√ शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः सकलव्यवहारप्रवर्तकोऽर्थप्रकृत इति वक्तुं न शक्यते / परन्तु शास्त्राणां सम्यक् ~~शीलन~~ परिशीलनात् स्पष्टमिदं भवति यत् शब्दार्थयोः सम्बन्धः अनादिः स्वाभाविकश्च / अस्य विषयस्य "तस्य वाचकः प्रणवः" इति योगसूत्रस्य भाष्ये "नित्योऽस्य वाचकस्य वाच्येन सह सम्बन्धः" इत्यादिग्रन्थैः भगवता व्यासेन स्पष्टं कृतमिति /

आचार्य भर्तृहरिणाऽपि स्ववाक्यपदीयेऽभिहितमिति —
तथाहि —

यथा इन्द्रियाणां स्वस्वविषयैः (सह) ग्रहणे यथा अनादियोग्यता विद्यते, तथैव शब्दानामर्थैः सह अनादि (पुरुषप्रयत्नापेक्षारहितः) सम्बन्धः योग्यता इति /

मीमांसकमते शब्दार्थसम्बन्धमीमांसा

मीमांसकाः शब्दानामर्थैः सह सम्बन्धनित्यत्वमेव शब्दानां ~~स्वतः~~ नामप्रामाण्यनिरूपकं, स्वतःप्रामाण्यं च प्रतिपादयन्ति / एतदर्थं पूर्वपक्षिभिरुच्यते — अर्थेन सह शब्दसम्बन्धोऽस्ति सत्येव अस्य स्वतो वा परतः प्रामाण्यविषये विचारः सम्भवति नान्यथा / अतः शब्दानामर्थैः सह सम्बन्धोऽस्ति सत्येव योऽसौ पेयाऽपेयादि-विचारो भवति / शब्दस्यार्थेन सह संयोगसम्बन्धो नाङ्गीकर्तुं शक्यः, क्षुरमोदकादिशब्दोच्चारणेन मुखे पाटनं पूरणं च, अग्निशब्दोच्चारणेन च मुखे दाहस्य प्रतीतिर्न जायते / संयोगसम्बन्धेऽङ्गीकृते सम्बन्धस्यानित्यत्वात् अग्निशब्देन सह अग्निरूपार्थः निकटस्थ एव, इत्युच्चारणेन तु मुखदाहोऽपि भवितव्य एव स्यात् / अतः शब्दार्थयोः संयोगसम्बन्धो नाङ्गीकर्तुं शक्यः इति /

शब्दार्थयोः समवायसम्बन्धोऽपि न स्वाभाविकं मन्यते, सम्बन्धोऽप्यनित्य एव भवति, यतः शब्दस्योत्पादः स्थानादि स्थाने...

---

१ - इन्द्रियाणां स्वविषयेषु ग्रहणादि योग्यता यथा /
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा (वाक्यपदीय)

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

५७३६८

निरूपितः स्फोटः। मीमांसकानां मते च शब्दार्थसम्बन्धोऽपि
नित्य इति मन्यते, इत्थं च तेषां शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽपि
नित्यत्वेनाङ्गीकृतं भवति, सम्बन्धस्य नित्यत्वं च
ज्ञायते। सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् पदार्थधर्मस्य ज्ञातो
भवतां मते सम्बन्धिद्वयस्यापि नित्यत्वाङ्गीकरणमावश्यक-
मेव जायते, अन्यथा सम्बन्धस्य नित्यत्वासम्भवात्।
वाक्यपदीये भर्तृहरिणा प्रोक्तं तेन नित्यः सम्बन्धः सम्बन्धस्य
कल्पनं सम्बन्धानाम् विचारेण इत्यादिना वर्णितम्।
इत्थं च मीमांसकैः सम्बन्धस्य नित्यत्वं स्वाभाविकं चाङ्गीकृतं
शब्दस्य इति।
वैयाकरणैरपि शब्दार्थसम्बन्धो नित्यः मन्यते, अत-
स्तन्मतेऽपि पूर्वोक्तः सकलो दोषः आपततीति।

विज्ञानवादिनां सौगतानां विचारः

अथ विज्ञानवादिभिः सौगतैः निरूप्यते-यत् यद्विवादस्य

गवादिशब्दानां वाचकत्वं मन्यते, तत्र वर्णस्फोटो वा
जातिस्फोटो वा पदस्फोटो वाचकः स्फोटस्य वा विकल्पानां
समाधानं न भवति। इत्थं च यदि गौः-पदस्य शब्दस्य
वाचकत्वेऽङ्गीकृतेऽपि गवादि व्यक्ति वाच्या भवेत् वा जातिर्वा
इत्यादि विकल्पद्वयानामपि समाधानं न भवति, अतो
बाह्यानां गोपदादिशब्दानां वाचकं वा बाह्यगोपदार्थादि-
कानां वाच्यत्वमपि नाङ्गीकृतं यत्ते, इत्थं सौगतैः
मानसविज्ञानमेव शब्दरूपे वाच्यार्थरूपे परिणमते इत्यङ्गीकृतं
ज्ञानस्यैव परिणामित्वम्। एवं सति शब्दपदवाच्यं यद्-
गवाद्याकारविज्ञानं तत्कोटिस्थानां गवादिविज्ञानमपि
अर्थविज्ञानस्य वाचकं भवति। वाक्यपदीये अपि गोपदादि
शब्दानां सङ्केतानन्तरमेव गवादिप्रतीतिर्भवति, इत्थं च मीमांसकैः
शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धाङ्गीकारे अपि स्वाभाविकत्वमपि
न भवति, अतः स्वाभाविकसम्बन्धाङ्गीकारो हेतुविरुद्धः

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३९।

Date :
Page No :

विरोधो न भवति, आहुरुक्तमाक्षेपं तु विज्ञानवादिनामिदं
मेव मान्यतमिति।

सत्तामात्रवाद्योऽन्ये पूर्वपक्षिणः, नैयायिकाः
बौद्धाश्चापि स्वतःप्रमाणं मन्यन्ते। यतो हि ज्ञानं
स्वादि निर्विकल्पकमुत्पद्यते,
तस्मात् विषयनिरपेक्षमेव ज्ञानं जायते इति, निर्विषय-
ज्ञानस्य कल्पितत्वस्य भावात्।

विज्ञानवादिमते ज्ञानातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात्
अस्य सत्ता न मन्यते। इत्थं सौगतानां वस्तु नैव विज्ञान-
स्य प्रतीयमानो वस्तु धर्मः। अतः सार्वभौमिकमानोऽयं
सम्बन्धो नाङ्गीक्रियते। कस्यचित् सम्बन्ध-
स्य सम्भावनैव नास्ति। यदि कश्चन ब्रूयात्
शब्दार्थयोः प्रत्यायकोऽस्ति शब्दस्य प्रत्याय्यो भवति
तदा शब्दार्थयोः प्रत्यायक-प्रत्याय्य भाव सम्बन्धाङ्गी-
कारो आपततीति चेत्। इति पूर्वपक्षिण सत्युक्तं
यत् सम्बन्धे सत्येव अर्थस्य प्रत्यायकः शब्दो भवति,
बिना सम्बन्धमर्थस्य प्रत्यायको न भवति।

अयमुदाहरणेऽपि वा यत् येन सम्बन्धेन शब्दोऽर्थस्य
प्रत्यायको भवति। एतदेव समाधानं विशदं स्वतन्त्रतया
भाव्यते। यदि वस्तु धर्मो प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायक-
स्वरूपं स्वाभाविकत्वेन। अतः प्रत्याय्य प्रत्यायक भावोऽपि
शब्दार्थयोः सम्बन्धो नैव भवति, इत्थं सौगतैः शब्दार्थ-
योः कस्यचित् सम्बन्धस्याभावेन अर्थस्य बोधकः
शब्दो नैव सम्भवति, इति पूर्वपक्षिणामाशयः।

शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धं विना सम्भवति-
पादनमपि न सम्भवति, इत्थं सौगतानां शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्य
निरूपणं कृत्वा मीमांसकैः शब्दप्रामाण्याङ्गीकारे कृते न कोऽपि
विरोधः। शब्दस्य प्रामाण्यमङ्गीकारोऽपि आवश्यकः
भवति शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धोऽपि निरूप्यते, प्रयोजन-
प्रयोजकत्वं सम्बन्धं विना नैव

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३६

व्यवहारान्नियच्छतीति, तथापि वैदिकव्यवहारात् पूर्वं हि वैदिकं शब्दप्रमाणाधीनं, अनुमानादिना लौकिकप्रमाणेन न तेद्रुं शक्नोति, इति पूर्वपक्षिणां मतं यथा इदमेव तात्पर्यम् — ॥ मीमांसकानां सिद्धान्तिनामनुसारं ॥

~~शब्दार्थ बोध उत्पत्ति — मीमांसकानां सिद्धान्तिना~~

✓ शब्दप्रमाणाधीनं — मीमांसकैः स्वीकृतं हि —

यद्यपि सम्बन्धस्याभावे सत्येव पूर्वपक्षिणां शंका उदेति प्राप्तुं शक्यते, परन्तु प्रकृते शब्दार्थयोः प्रकाशक-प्रकाश्यभावसम्बन्धो विद्यते एवेति । अतएव शब्दः अप्रकाशक इति न वक्तुं शक्यते । सम्बन्धाभावे सत्येव शब्दस्य अर्थप्रकाशकत्वं स्वभावविरोधापत्तिः । अर्थात् शब्दस्यार्थबोधने यद्यपि सम्बन्धान्तरस्य अपेक्षैव न भवति । नन्वेवं तदा अन्योन्याश्रयदोषः स्यादिति चेत्, न, यतः अग्निरिन्धनम् उत्पादयति, तत्रैव आत्माश्रयदोषो भवति । प्रकृते तु शब्दस्य अर्थबोधकत्वं स्वभावत एव सिद्धमस्तीति मन्यते । अतः आत्माश्रयदोषो न भवति ।

यथेन्द्रियस्यार्थप्रकाशकत्वे अर्थेन सह सन्निकर्षस्य (सम्बन्धस्य) अपेक्षा भवति, लिङ्गस्य चार्थबोधने व्याप्तिज्ञानस्यापेक्षा भवति, तथैव शब्दस्य अर्थप्रकाशकत्वे सम्बन्धस्य अपेक्षा न भवति । इयमेव विशेषता ~~[illegible]~~ इन्द्रियादिभ्यः शब्दे इति । अतएव इदं सिध्यति यत् सम्बन्धान्तरापेक्षां विनैव शब्दार्थप्रतिपादकत्वमेव अभिधानशब्दस्य वाच्यमिति ।

✓ शब्दः अर्थं प्रतिपादयति, इत्यत्र मीमांसकमते यत् शब्दश्रवणानन्तरं पदार्थप्रतीतिर्भवति, तेन शब्दस्य अर्थबोधकत्वे प्रमाणम् इति ।

न शब्दश्रवणानन्तरमर्थप्रतीतिर्भवतीति वक्तुं केनापि न शक्यते, अतः इन्द्रियवत् शब्दप्रमाणस्यापि वक्तव्यमेवेति । इति ~~[illegible]~~ इत्यस्य निष्कर्षं एतत् — यत् सम्बन्धान्तरापेक्षां विना स्वभावतः शब्द उच्चरितो भवति

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :
Page No :

यस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिज्ञानं भवति तस्य अभिप्रायं विनैव ज्ञानं न अभिप्रायानुमानं विनैव इष्यते। अनेन एतत् प्रतीयते यदभिप्रायानुमानं विनापि अर्थप्रत्यायकः शब्दो भवतीति। अथवा वयं जनाः नमोऽपि प्राचीनं विकृतश्लोकं वा वेदमन्त्रं पठन्ति। स्वयं च तस्यार्थं जानाति, तदर्थं व्युत्पन्नाः श्रोता तमर्थमपि विना अभिप्रायानुमानं तदर्थं बुध्यन्ते। अनेन इदं प्रतीयते यत् वक्त्रभिप्रायज्ञानं विनापि शब्दस्यार्थबोधकत्वं स्वाभाविकमिति।

ननु शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वभावतः सिद्धं चेत् तदा आप्तानाप्तज्ञानं विनापि शब्दश्रवणमात्रेण अर्थबोधः स्यात्, शब्दबोधकत्वस्य स्वाभाविकत्वात्। अस्य समाधानम् — सत्यपि सहकारीणां अभावे कार्यसिद्धिः न भवति। शब्दस्यार्थप्रतिपादके शक्तिज्ञानं सहकारीभावं भवति। यथा नेत्रस्य घटादिपदार्थदर्शने स्वाभाविकसामर्थ्येऽपि आलोकस्याभावे नेत्रेण घटादि न दृश्यन्ते, यतो हि आलोकस्य सहकारीभावत्वात्। अतः आलोकाभावे नेत्रमपि घटादि द्रष्टुं न शक्नोति। इतीत्थं शक्तिज्ञानरूपसहकारीकारणाभावे शब्दोऽर्थप्रत्यायको न भवति। पुनश्चैवं वाभिप्रायकं सिद्धान्तमुक्तावल्यां विश्वनाथेनोक्तम् — तथाहि — शाब्दबोधे पदस्य ज्ञानं करणं, पदार्थस्य ज्ञानं द्वारोऽस्ति (व्यापारः), शाब्दबोधः फलं, शक्तिज्ञानं च सहकारीभावं भवति। शब्दस्यार्थबोधकत्वं यद्यपि स्वाभाविकमेवास्ति तथापि शक्तिज्ञानरूपसहकारीकारणाभावेन शक्तिज्ञानरहितजनस्य अर्थबोधो न भवतीति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Date :

Page No :

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५३६४

Date :

Page No :

॥ पूर्वोक्तपूर्वादिग्रन्थसारांशो निबन्धरूपः ॥

एवं प्रतिपादितमहासन्दर्भेण प्राचीनार्वाचीनवैयाकरण-मते श्रुति-स्मृति-पुराणादिप्रमाणैः श्रुतिमूलकत्वमात्मनः चापि स्फोटतत्त्वमुपपादितम्। तथा शब्दशक्तिमितानां नैयायिक-मीमांसक-सांख्य-योग-जैन-बौद्धादीनां दार्शनिकानां शब्दस्फोटविषयकमतानां मतभेदोऽपि समुपपादितः। स्फोटतत्त्वविषये प्रतिपक्षिणामपि आक्षेपाः निराकृता इति।

इतीत्थं पूर्वादिग्रन्थावलोकनेन यदेव सारांशो विनिश्चीयते परमात्मविषये सगुण-निर्गुणभेदद्वये प्रकृतिसम्बद्धः सगुणः, तदसम्बद्धो (प्रकृत्या असम्बद्धः) निर्गुण इति। ~~अतः~~ प्रकृतिसम्बद्धात् सगुणात् परमात्मनः सच्चिदानन्दस्वरूपात् शक्तिराविर्भवति। तस्मादेव शक्तेर्नादः नादाच्च बिन्दुरुत्पद्यते।

स्मर्तव्यमिदं यत् यस्यामवस्थायां सकलः प्रपञ्चो मायायां प्रलीनो भवति, तदानीं प्राणिकृतं शुभाशुभात्मकं कर्म, यदि कर्म सूक्ष्मतमवासनारूपं तस्यामेव मायाशक्तौ वीजरूपेण विद्यते, तदेव वासनारूपं मायाशक्त्यवच्छिन्नं कालक्रमेण परिपक्वं सत् स्वफलप्रदानाय सकलं मायादिकं गृहीत्वा सृष्ट्युन्मुखं प्रयाति निःस्तब्धे महासागरसदृशे अवस्थिता द्वितीयं परमात्मनि सिसृक्षात्मिका इति गणयति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादि। इत्यनया परमात्मा सिसृक्षया अनन्तं यावन्ति प्राणिनां कर्माणि तावन्ति परिपक्वानि सन्ति सृष्ट्युन्मुखानि निजायन्ते, ~~तानि सृष्ट्युन्मुखानि~~ ~~क~~ तेषां सृष्ट्युन्मुखानां यावतां प्राणिनां कर्माणि परिपक्वानि सन्ति तेषां सर्वेषां घनीभूताऽवस्था उत्पद्यते। अस्या एव घनीभूतायाः मायावस्थायां व्यापारस्य नाम निर्वाणं इति विद्यते। एतेनैतदेव स्फुटम्

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३६५

Date :
Page No :

यत् परमात्मन इच्छाक्रियाज्ञानशक्तिरूपा मायैव (स्वतन्त्रमुखे) - भूतानां परिणामानां प्रकृतिरूपेणात्मना (परिणता भवति) तत्परिणामप्रकृतिरूपेणात्मना (परिणतं मायां) शिवशक्तिसमन्वि- तानन्दतत्त्वं च सैव बिन्दुशब्दस्य वाच्य (अर्थो) भवति। अयं च बिन्दुः विभागावस्थापन्न इति कथ्यते। अस्य क्रिया- वति कार्यकारणशक्तिषु प्राप्यते। अयमेव च बिन्दुः उभयविधस्य (नामात्मकस्य, रूपात्मकस्य) च जगतः अङ्कुरः इति। ~~अस्य~~ अस्मादेव अव्यक्तात् परमात्मस्वरूपाद् बिन्दो नामात्मकं रूपात्मकं च उभयविधं जगद् उद्गच्छति।

अयमेव सच्चिदानन्दवैभवप्रकृतिप्रपञ्चस्य - व्यञ्जनानामधेयो बिन्दुरूपी चैतन्यप्रधानो मायायाः आश्र- यणात् प्रादुर्भवति, तदा स बिन्दुः सदाशिव-ईश्वरादि- पदानां वाच्यो जगत् उत्पत्तेः उपादानकारणं भवति। तस्मादेव सदाशिवेश्वरादिपदवाच्यपराद् बिन्दोः रूपात्मक- सृष्टिः प्रादुर्भवतीति। यदा स एव सच्चिदानन्दवैभव- प्रकृतिप्रपञ्चनामधेयो बिन्दुः द्वितीयो वा कलाक्रमेण शक्तिप्रधानो भवति, तदा कुण्डलिनी-शक्त्यादीनां शब्दानां वाच्योऽर्थश्च जगत् ~~[illegible]~~ नादबिन्दुमय स्थावरजङ्गमात्मकस्योपादानकारणं भवति। अस्या एव कुण्डलिनीशक्तेः वाङ्मयं जगत् उद्गच्छति। ~~[illegible]~~ एतदेव शब्दब्रह्मेति वर्णं शब्दं यद् अवोचाम तदु- रात् व्यक्तवाचक बिन्दोः शब्दब्रह्मणि निष्कर्षः। एवं च (१) शक्तिचैतन्यप्रधान ईश्वरः, यो हीश्वरो रूपात्मकब्रह्माण्ड- स्य उपादानकारणं सन् समस्त जगत उत्पत्तिं करोति, यस्मादेव उपादानभूतादीश्वरात् उत्पत्तिरेतद् जगद् भवति। तथा च यदा (२) शक्तिप्रधानः सती शक्तिः कुण्डलिन्यादि नामभिर्व्यवह्रियमाणा स्फोट-प्रणव-शब्दब्रह्मादि नाम्नां वाच्या भवति। अर्थात् शक्तिप्रधानं तं बिन्दुं स्फोटं प्रणवं, शब्दब्रह्म च ~~[illegible]~~ कथयन्ति। इदमेव स्फोटब्रह्म समस्त वाङ्मयजगत उपादानं कथ्यते। अस्मादेव स्फोटब्रह्मणः ~~[illegible]~~

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३६

Date :
Page No :

भगवत्-रूपं भवति, तदेव च स्फोटब्रह्म (शब्दब्रह्म वा प्रणवः) कथ्यते। (~~स्फोटब्रह्म~~) सकल शब्दमयं ब्रह्माण्डस्य आधिपत्यं करोति।

अत एव ~~अस्मात्~~ स्फोटब्रह्मणः परीणामो वा विवर्तो अखिल-वेदादिवाङ्मयं जगदस्ति। एतदेव तात्पर्यमाश्रित्य उक्तमाचार्यैः —

शब्दब्रह्ममशेषन्तु यत्ते शङ्करवल्लभा।
अर्धविग्रहमीशस्य याते भाग्येन्दुशेखरा॥

यथा रूपसहस्रैरुपासनयुत ईश्वरः सूर्य-चन्द्र-वायु-अग्नि-नदी-पर्वताद्यनेकरूपानुस्यूतः सकलसृष्टि-स्थिति-प्रलयकर्तृरूप-ब्रह्म-विष्णु-महेशाद्यनेकदेवतारूपेण स्थितः — तथैव स्फोटात्मिका भगवती सरस्वती देव्यपि वैदिक-तान्त्रिक-मन्त्र-तन्त्र-गद्य-पद्य-शास्त्र-पुराण-काव्य-नाटकाद्यनेकरूपानुस्यूता सकलवाङ्मयजगतः सृष्टि-स्थिति-प्रलयकर्तृरूपविद्यमानाऽस्ति।

~~यथा एकमेव~~

यथा एकस्यैवेश्वरस्योपाधिभेदेन चिदचिदात्मक-विविधरूपाण्यनेकभेदाः कल्पिताः, तथैव एकस्यैव स्फोटतत्त्वस्य उपाधिभेदाच्च भेदेन परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखर्याद्यनेकरूपेषु आकारस्वरूपस्थानभेदैः ~~भे~~ च भेदाः कल्पिता इति।

यथा भगवद्भक्तैः परमेश्वरस्यैकेश्वरस्य स्वभावगुणानेकविधरूपाण्युपास्यन्ते, तथैव शब्दब्रह्मोपासकैरपि स्फोट-ध्वनि-नादाद्यनेकरूपाण्युपास्य शब्दतत्त्वं ज्ञातं भवतीति।

छान्दोग्योपनिषदि ~~द्वे~~ विद्ये वेदितव्ये[१] — यदाह ब्रह्म। परा च अपरा विद्या (२) परा विद्या चेति।

१ – द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च। (छान्दोग्योपनिषद्)

२ - परा यया तदक्षरमधिगम्यते।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६२ ३६७

Date :
Page No :

तत्र अपराविद्या हि — ऋग्वेदादिचतुर्वेदाः, शिक्षा कल्प । पुराणं, वैद्यकं, ज्योतिषमित्यादयो ज्ञानानि लौकिकानि तत्त्वशास्त्राणि इति।

परा विद्या — परा विद्या तु वास्ति, यया अक्षरमविनाशि च, तस्मिंस्तत्त्वज्ञानेन परमेश्वरस्य साक्षात्कारो भवेत्।

अत्र परा शब्देन — परा, पश्यन्ती, मध्यमा वैखरी शब्दरूपचतुष्टये शब्दब्रह्मणो वास्तविकं स्वरूपं परा नाम स्फोटतत्त्वं विवेच्यम्।

अत्रैवाभिप्रायेण ब्रह्मबिन्दूपनिषदि लिखितम्। — अर्थात् शब्दब्रह्म, परब्रह्म चेत्युभयमेव ज्ञातव्यम्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्म प्राप्नोति। यथा शब्दब्रह्मणः उपासनया परब्रह्मणः उपासनया परब्रह्म प्राप्यते, तस्यैव परात्मकशब्दब्रह्मणः नामानि, स्फोटः, प्रणवः, ओम् इत्यादीनि।

१- द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति।
(ब्रह्मबिन्दूपनिषत्)

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ. ३॰८ -

Date :
Page No :

|| सारांशतः शब्दार्थसम्बन्धालोचनम् ||

शब्दश्रवणानन्तरं कस्यापि अर्थविशेषस्य ज्ञानं भवति, कस्यापि न, एतत्तु अनुभवसिद्धम्।

~~अनेन~~ एतेनेदं ज्ञायते यच्छब्दस्यार्थविशेषेण सह कश्चन सम्बन्धोऽनिवार्य इति। तस्मिन् सत्येवार्थविशेषस्य ज्ञानं भवति नान्यथा।

कस्यापि विरुद्ध एतत्सम्बन्धे मतमिदं यच्छब्दार्थयोः कश्चन सम्बन्धो नास्तीति, प्राप्तार्थं विनाऽपि शब्दानां स्वाभाव्यादेव तत्तदर्थानां बोधसम्भवात्। यथेन्द्रियाणाम् अप्राप्यकारित्वपक्षे तत्तदिन्द्रियाणि विषयप्राप्तिं विनैव विषयसम्बन्धं विनैव स्वस्वविषयान् गृह्णन्तीति। स्वभावादेव अप्राप्यैव तद्र ~~[illegible]~~ सम्बन्धोऽपि न अर्थान् गृह्णन्तीन्द्रियम्। इत्थमनया रीत्या शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावेऽपि स्वभाववशादेव तत्तदर्थाभिधायकत्वं तत्तदर्थबोधकत्वं वा शब्दानां सिध्यतीति। उपर्युक्तमतम्।

अत्र मते शब्दार्थयोर्नित्यता न भवति। एतेषु कस्यचित् शक्तस्याभावात्। यथा नागेशभट्टः वाक्यार्थबोधस्तथैव पदार्थानां पदार्थबोधः स्वाभाविक इति। नागेशभट्टः मञ्जूषायां पदस्य पदार्थबोधकत्वं स्वत एव विलिखितमिति। स्वाभाविकसम्बन्धवादिनयोः तयोः पक्षयोर्विद्यमानत्वेन ते यथा स्वाभाविकं स्वीकुर्वन्ति यच्छब्दस्यार्थेन सह कश्चन सम्बन्धोऽस्ति न वेति।

इति विषये सिद्धान्तो जातः — शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धोऽनिवार्यः। स्वाभाविकत्वं मते घटशब्दात् पटस्य बोधः कथं न भवति? घटशब्दो घटरूपार्थस्यैव बोधकः नान्यस्येति अत्र स्वभावस्य नियामकः कः? इति प्रश्नोत्पत्तौ कोऽपि सम्बन्धो नियामकोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः इति, अन्यथा विरुद्धं भवेत्। शब्दार्थयोर्विद्यते सह कः सम्बन्धः इत्येतद्विषये महान् मतभेदः आचार्याणामिति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नव्य आचार्याः मीमांसकाः शक्तिनामकं पदार्थमिदं मन्यन्ते। सैव शक्तिः तेषाम्मते शब्दार्थयोः सम्बन्धः।

✓ नैयायिकानाम्मते तु "अस्मादयमर्थो बोद्धव्यः, इदं पदममुमर्थं बोधयतु" इत्याकारकेश्वरेच्छा वा ईश्वरसङ्केत एव शब्दार्थयोः सम्बन्धः इति। अत्र ईश्वरेच्छायाः सङ्केतस्य आभासद्वयमुपपादितं तत्र प्रथमो पदप्रकारकोऽर्थविशेष्यको बोधः, अपरो तु अर्थप्रकारकपदविशेष्यकबोधो जायते।

✓ परन्तु वस्तुत उभयत्रैकमेव।

सांख्य, योग, अद्वैतवेदान्तदर्शनेषु तत्तत्सम्प्रदायस्थिता आचार्याः भेदाभेदरूपतादात्म्यमेव शब्दार्थयोः सम्बन्धमङ्गीकुर्वन्ति। भेदाभेदस्य तात्पर्यन्तु — भेदघटितोऽभेदः, वाऽभेदघटितो भेदः। अत्र एकः पारमार्थिकः, अपरश्चाव्यावहारिकोऽथवा प्रातिभासिकः।

✓ सांख्य-योगमते भेदः पारमार्थिकः, अभेदश्च व्यावहारिको वा प्रातिभासिकः।

✓ अद्वैतवेदान्तिमते अभेदः पारमार्थिकः, भेदश्च प्रातिभासिको वाऽऽध्यासिकः।

✓ एषां त्रयाणां (सांख्य-योगाद्वैतवेदान्तिनां) मते तादात्म्यमेव सम्बन्धो मतः। केवलं भेदाभेदयोः पारमार्थिकत्वे वा प्रातिभासिकत्वे मतभेदः।

✓ प्राचीनवैयाकरणमते शब्दे यो बोधकत्वं तदेव तु सम्बन्धः।

✓ नव्यवैयाकरणास्तु — वाच्यवाचकभावमेव सम्बन्धं मन्यन्ते। एतन्मते अस्य वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य ग्राहकं तादात्म्यमेव (इतरेतराध्यासमूलकम्) मतमिति।

✓ अर्थे शब्दस्य, शब्दे चार्थस्य यो ह्यध्यासः। स एव इतरेतराध्यासः इति कथ्यते।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अयमेव इतोऽत्राध्यासः शब्दस्य अर्थेन सह तादात्म्य-स्य मूलमिति।

✓ तारतम्यलक्षणम् — दृष्टिभेदेन विभिन्नप्रकारकं मतमङ्गीकृतं वर्तते।

✓ ~~द्वैतस्य~~ द्वैतवादिनां मते तद्भिन्नत्वे सत्यभेदेन प्रतीयमा-नत्वमेव तारतम्यलक्षणम्।

✓ अद्वैतवादिनां मते तु — तदभिन्नत्वे सति भेदेन प्रतीयमा-नत्वं तदेव तारतम्यम्।

✓ स्वस्वसिद्धान्तानुसारं तु लक्षणद्वयमेव समुचितमिति। यावन्तः सम्बन्धवादिनस्तेषां स्वरूपे वा लक्षणे वा यद्यपि भेदः प्रतीयमानोऽपि सूक्ष्मदृष्ट्या विचारे कृते तत्सर्वं प्रतीयते यत् सर्वेषां तात्पर्यं बोध्यबोधकत्वे वाच्यवाचकभावे एव विद्यते। योऽपि यथाविधरूपेण भवेत्, पुनः सर्वेषां वा तात्पर्यं तु सर्वेषामेकमेव - बोध्यबोधकत्वे वा वाच्यवाचकभाव-त्वमिति।

✓ शब्दस्यार्थेन सह यो हि सम्बन्धस्तस्य नियामकः कोऽस्ति इत्यत्र प्रश्नः सम्बन्धवादिनः प्रति भवति, परन्तु एषां सम्बन्धवादिनां मते मानसिकावगतिरेव सम्बन्धस्य नियामकः। शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नियामकः मानसिकावभाव इति, एतत् प्रदर्शयितुं जटिलक्रम इत्यभावविषयं गायते।

अनेन जटिलक्रमज्ञानेन शब्दार्थसम्बन्धज्ञाने साहाय्यं भविष्यति। इत्यनेन तात्पर्येण जटिलक्रमविषयेऽपि समागतः किञ्चिदपि वर्णनमावश्यकमिति।

✓ आक्षेपः यद्यपि जटिलक्रमो विभिन्नप्रकारो वर्णितो विद्यते, तथापि सम्बन्धातिसूक्ष्मदृष्ट्या विचारे कृते तत्सर्वमिदं प्रतीयते यत् तेषां तात्पर्यमेकमेव मूलतत्त्वविषये विद्यते, ~~यो~~ यस्मात् जटिलक्रमविभागोऽस्तीति।

✓ ॥ तदेव सोऽन्यदेव मा जानीत" "एकमेवाद्वितीयम्" "आत्मानं वा इदमेक मा जानीत" इत्यादिश्रुतीनामुपरि विचा-रणायां प्रतीयते यत् जटिलः पूर्वं महापूर्वपक्षव्याख्याया एव

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३८१

Date :

Page No :

न खण्डः उच्छृङ्खलो वा आत्मशब्दः वाच्यसम्बन्धमावहतीति।
तदेव तत्त्वं ब्रह्म, परमात्मादि आत्मशब्दैः शास्त्रेषु
वर्णितं विद्यते। तदेव ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं परशिवमिव
मन्यते। तस्यैव ब्रह्मणः चिन्मय्याः स्वातन्त्र्यशक्तिरिति
पराशक्तिः वा परावागिति। अस्याः पराशक्तेः परावाचो
वा वर्णनं शास्त्रेषु प्रकृति-माया-महामाया-अविद्याप्रभृति —
शब्दैः कृतमिति।

यास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, "तथा देव्या
यया ततमिदं जगत् [illegible]" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरेवं
सिध्यति यत् पुराणानां शक्तिः [illegible]
तो मूलप्रकृतिः।

मूलप्रकृत्यादयो यदा सकलं जगत् लयक्रमेण
ह्रासं परमेश्वरे लीनं भवति — यथा पृथिवी (पृथिवीकाले
जले), जलं (जलकाले अग्नौ वा तेजसि), तेजो वा (तेजः
तेजःकाले वायौ), वायुश्च (वायुकाले आकाशे), आकाशं
(आकाशकाले ऽव्यक्ते) इति। तदेवाव्यक्तं प्रकृतिः, परा,
माया, पराशक्तिरित्यादिशब्दैः उच्यते। अव्यक्तं च
(अव्यक्तमव्यक्तकाले) लीनं भवतीति।

तावत् सकलमद्वैततत्त्वमेव शिवतत्त्वं
तत्र एकं विद्यते। तदानीं ब्रह्मशक्त्योः मध्ये किञ्चिदपि
भेदो नास्तीति। अस्याः शक्तेः वर्णनं शिवशक्ति-
नाम्ना तन्त्रशास्त्रेषु प्राप्यते।

इदमेव शिवशक्तितत्त्वं [illegible] शिवशक्त्योः वा
ब्रह्ममाययोः किञ्चिदपि भेदो न विद्यते — यथा अग्नौ
दाहकत्वधर्मयोः किञ्चिदपि भेदो न भवति। इत्येव अद्वैतं
व्याख्यातमिति।

इदमप्येवं ध्यातव्यं वर्तते — यत् यदा सकल-
जडचेतनात्मकपदार्थानां लयक्रमेण परमेश्वरे अव्यक्ते
वा मायायां लयो जायते, तदा प्रलयो [illegible]
[illegible]

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

। अव्यक्ते वा मायायां लीयन्ते।

इदानीं द्वैतस्य लोपस्ततोऽपि मानवो भवति। केवलमेकमखण्डं ज्योतिःस्वरूपं चिन्मात्रं ब्रह्मैवा- वशिष्यते।

मायायां विलीनं जगदिदं पुनः सृष्टिकाले यदा वासना जायते, कालस्य महिम्ना यदा तत्र स्फुलिङ्गवत् माया-वृत्तिरेकस्याः प्रकृतेः उद्भूता भवति। तदा तत्र (मायायां) क्षोभो भवति। यद् (क्षोभ) वशात् भगवदिच्छारूपा ईक्षणात्मिका वृत्तिः (तदैक्षत अव्यवस्थिता — "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय", सोऽकामयत इति। सैव ईक्षणात्मिका मायावृत्तिः ब्रह्मणः जगदुत्पादनेच्छा- ~~...~~ भवति, सा एव (ईक्षणात्मिका मायावृत्तिः) जगदुत्- पादनात्मकजगतो मूलकारणमस्ति।

"ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदित्यादि माण्डूक्योपनिषदि प्रोक्तमेव वाक्यमस्ति।

" ईक्षणात्मिका मायावृत्तिः सिसृक्षा (सृष्टिकरणेच्छा) इति- वेदादिशास्त्रेष्वपि व्यवहृता विद्यते।

एवं तदेतत् सिद्ध्यति यत् भगवदिच्छाशक्तिरेव ईक्षणात्मिका मायावृत्तिरेव सा सृष्ट्युन्मुखे प्रपञ्चरूपा प्रकटी भवति। शब्दब्रह्मप्रापणायैव शास्त्रेषु कीर्तितम्- "शब्दः पूर्वं ब्रह्मणो जातः ओम्। अक्षरमथ ध्वनिः शब्दरूपं प्रथमं निष्क्रान्तम्। अत एव ॐ अथ शब्दौ माङ्गलिकौ भवतः।

उपर्युक्तं कथनं ध्येयमस्ति यत् श्रुतिषु मूलकारणं [illegible] वर्णितम्। यथा "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिश्रुतौ आत्मा (ब्रह्म) एव जगतो मूलकारणं मतम्। क्वचित् ~~...~~ "तत्तेज ऐक्षत" इत्यादिश्रुतिषु तेज एवोपादानमङ्गीकृतम्। यथा पावकात् विस्फुलिङ्गाः ... इति सहस्रशः (तथा), एवं वाऽत्र ज्योतिरेव मता

१ — ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

४०३२

Date :
Page No :

नाप्युगपत् उच्चार्यन्ते। तथैवादि पाणिनीये इति श्रुतौ अकारादेकवर्णवत्तत्पदार्थानामेकत्वमनुभूति-रुपपादिता इति।

यद्यपि स्थूलदृष्ट्या ध्वनीनां विरोधः प्रतीयते, तथापि तत्त्वदात्मकसूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणे रसिकादि विरोधो न भवति। एतस्मादेकमात्रः आत्मा! तन्मात्रा" इति श्रुतौ आत्मनः इति पदस्य च एकार्थः, ओमिति" एवमेवाक्षरं ब्रह्म! इति श्रुतौ अकारादि-वर्णस्यार्थः, इत्येतदधिकृत्य-बोधे विरोधो न भवति। "अक्षर" इत्यस्यार्थः शब्दब्रह्म इत्यपि, अत्र गीतौ एकवचनं विधेयम्। केवलिनं "अक्षरं" इत्यस्य अर्थः ~~सूक्ष्मो~~ सूक्ष्मभूतो व्यापकं ब्रह्म इति स्वीकृत्य। शब्दभेदेऽप्यर्थो वा तात्पर्यमेकमेवास्ति-शब्दः। वास्तविकरूपेण ओम् ~~एव~~ एवास्ति।

एकाक्षरस्यार्थो वर्तते शब्दः पतञ्जलि-पाणिन्यादि स्वीकृतः। "माण्डूक्योपनिषदि" में उच्यते च "ओम् एवाक्षरमिति मतम्" "ओम् इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव" / ओम् इत्येतदेवाक्षरं आत्मा एव। ओम् इत्यस्यैव पर्यायो वा विवर्तो, भूत-वर्तमान-भविष्यत् कालेषु गतिवर्धमानः एकतत्त्वसत्ता। अतः माण्डूक्योपनिषद् उपनिषदि अक्षरब्रह्म ओम् एवार्थो भवेत्। अतः मौलिकरूपेण निर्णेयः यत् "अक्षर" इत्यस्यार्थः ब्रह्म इति।

परब्रह्मणः पर्यायनामधेयं यः अनादिधर्मः तस्य एव विकसितरूपं निजस्वरूपम् इति आत्मकम्-ओमात्मकम् इति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पृ० ३२८

Date :
Page No :

।। सृष्टिमीमांसा ।।

"आत्मनः आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतौ आकाश-पदेन शब्दतन्मात्रस्यैव ग्रहणं भवति। अद्वैतसिद्धान्ते भूत-सूक्ष्मशब्देन यस्य व्यवहारो भवति, तमेव सांख्यास्तन्मात्र-शब्देन व्यवहरन्ति। नैयायिकास्तमेव परमाणुं मन्यन्ते।

प्रकृते आकाशपदेन भूतसूक्ष्मस्यैव ग्रहणम्, अग्रे पञ्चीकरणविधानस्य श्रुतौ कृतत्वात्। अस्मादिदं तात्पर्यं सम्भूतं यत् आत्मसात्त्विकराजसः शब्दतन्मात्रमेव आविर्भवति। श्रुतौ "आकाशः" इत्यत्र एकवचनं जाति-अभिप्रायेण कृतम्। शब्दपरमाणवः तत्राणवः महद्दीर्घा-दि स्वीकृतत्वात् - "यथा अस्माभिः प्राचीयन्ते शब्दाः-काः परमाणवः (वाक्यपदीयम् - ११२)। अत एव आ-काशस्य शब्दरूपतन्मात्राणामपि व्यवहारः शास्त्रेषु प्राप्यते।

"आकाशाद् वायुः" - आकाशात् (शब्दपरमाणुभ्यः) वायुरुत्पद्यते। शब्दपरमाणवः प्रतिक्षणं परिणमनशील-स्वभावत्वात् ते परमाणवः निष्क्रियाः वर्तन्ते, एभ्य एव वायुरुत्पद्यते। ~~लोकेऽपीदं~~ लोकेऽपि दृश्यते। यत् नाकपदार्थेषु क्रियाशक्तेः सति वायुरुत्पद्यते अत एव पञ्चीकरणसम्भवः। "आकाशाद् वायुः" अत्र पदद्वये जातावेव एकवचनम्। अनया रीत्या अग्रे सर्वत्र जातावेव एकवचनं ज्ञातव्यम्। ~~सर्वत्र~~

शब्दतन्मात्रेभ्यो यद्यपि वायोरुत्पत्तिः स्वीकृता, तथापि "ते स्पर्शतन्मात्रेभ्यः अभिव्यक्तिरूपेणोत्पद्यन्ते" इति बोध्यम्।

यावन्ति ज्ञानेन्द्रियाणि सन्ति, तावन्ति तन्मात्राणि एकैकतत्त्वप्रधानभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि सूक्ष्माणि सन्ति। एतेषां सर्वेषां ज्ञानेन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयत्वात्। अतएव सर्वाणि ज्ञानेन्द्रियाणि एकैकनियतविषयमेव गृह्णन्ति - यथा श्रोत्रेन्द्रियं शब्दमेव, त्वगिन्द्रियं स्पर्शमेव,

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ. ३-४

Date :
Page No :

चक्षुरिन्द्रियं रूपमेव, रसनेन्द्रियं रसमेव, तथा घ्राणेन्द्रियं गन्धमेव च गृह्णाति, नान्यम् इति।

मनः सत्त्वप्रधानसमस्तानां पञ्चानां तन्मात्राणामेव कार्यम्, अतएव मनः समस्तविषयानेव गृह्णाति। अनेनेदं सिध्यति यद् वायुतन्मात्रं, त्वगं, स्थूलश्रवणश्चेति राजसतामसं शब्दतन्मात्रस्यैव कार्यम्। इन्द्रियाणाम् उपादानं मुख्यरूपेण अत एवेन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वं परिच्छिन्नत्वं च शङ्कराचार्यैः "अणवश्च" इति सूत्रस्य स्वशारीरकभाष्ये उपपादितमिति।

पञ्चीकरणक्रमेण इतः (शब्दतः) तन्मात्रेभ्यः ~~ते~~ सहकृतशब्दतन्मात्रेभ्यः आकाशमुत्पद्यते स्थूलाकाशमुत्पद्यते। वायोरग्निरुत्पद्यते। वायोः स्वभावस्य तिर्यग्गमनत्वेन, वायुतन्मात्राणां परस्परमाघातप्रतिघाते तेज उत्पद्यते। मिथः प्रतिघाते सति तेजो वा अग्निरुत्पद्यते लोके इति प्रत्यक्षमेव। 'अग्नेरापः' इत्यनेन। ~~तेजसः~~ तेजस्तन्मात्रेभ्यः जलतन्मात्रम् उत्पद्यते। तेजसः प्रकर्षस्य अधिक्ये जलमुदकमपि प्रत्यक्षमिति। 'अद्भ्यः पृथिवी' — जलतन्मात्रेभ्यः पृथिवीतन्मात्रम् उत्पद्यते। जले तेजसः पाकात् जलस्य कठिनत्वं वा पृथिवीभवनमपि दृश्यते। 'पृथिव्या ओषधयः' — पृथिव्या ओषध्यः उत्पद्यन्ते। अत्र पृथिव्याः अपञ्चीकृतपृथिव्याः ग्रहणं भवति, पञ्चीकृतस्थूलपृथिव्याः ओषध्यादेरुत्पत्तिः प्रत्यक्षं दृश्यते। इतीत्थं वैदिकप्रक्रियया इदमेव सिध्यति यत् शब्दादीनां समस्तगुणानां प्रकृतिः शब्दतन्मात्रमेव साक्षात् वा परम्परया विद्यते। अत एव जलतन्मात्रेऽपि शब्दस्यानुगमनं भवतीति।

आख्यायिकायां इदमेव सिध्यति पञ्चस्वपि रूपादि- -तन्मात्राणां पञ्चतन्मात्राः स्वतः पञ्चीकृतेषु

४०३८५

स्थूलाकाशादीनि भूतान्युत्पद्यन्ते। अस्मादेव हेतोः तामस
स्थूलभूतेषु आदि शब्द तमसा आगताः। भवति पञ्चतन्मा-
त्राः उपलब्धाः। अत एव उपलभ्यन्ते इति शब्दस्या-
कारः स्थूलं जायते। इदानीं चरमः शब्दः, गले ~~घुरघुर~~
घुरघुरध्वनिः, तेजसि भगभगायमानः, वायौ च
सिमसिमेति शब्दस्य आवरणः एवं अवस्था लोके उपलभ्य-
ते।

लिखितं च पञ्चदश्याम् ॥ —

तद्यथा— शिवो चरमः शब्दः गले घुरुघुरुध्वनिः
अग्नौ भुगु भुगु ध्वनिः वायौ वीवीति शब्दवान् ॥

॥ पञ्चीकरणप्रक्रिया विवृतिः —

पञ्चानामेव पञ्चधाऽपि पञ्चीकरणं भवति।
यथा आकाशादीनि पञ्चभूतानि, ~~तानि~~ तत्र प्रत्येक-
मेकैकं, न पञ्च, तत् प्रत्येकं पञ्च स्थानादेव पञ्ची-
करणमिति। इदानीं तावत् पञ्चभूतानां भागद्वयकरणात्,
तत्र प्रथमभागद्वयं विधाय, तत् प्रत्येकं भागचतुष्टयं
स्वस्मात् भिन्नभागानां चतुष्टयस्य अवशिष्टाय भागेषु
नियोजयति। इत्यनया रीत्या प्रत्येकं भूतं स्वार्ध-
भागं, अर्धभागे स्वस्मादितर चतुष्टयस्य एकैक-
भागोऽवशिष्यते, इत्यनया रीत्या प्रत्येकं भूतं पञ्चभूता-
त्मकमेव जायते। एतेन इदं निष्पन्नं यत् पञ्चभूता-
नि वा भौतिकपदार्थाः इति सर्वं पञ्चभूतात्मकमेवास्ति।
इतीयमेव पञ्चीकरणप्रक्रिया। — एतदेव पञ्चदश्यां
लिखितं — तद्यथा —

१- द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ —

६०३२६

Date :
Page No :

इतीत्थं विद्यात्मके सूक्ष्मके प्रतीयते यत् अखिलमपि विश्व-
पदार्थानां मूलकारणं वा प्रकृतिः स्थूलशब्द एवास्ति।
✓ प्रथमं शब्दतन्मात्रेभ्यः स्थूलशब्दा उत्पद्यन्ते,
ततः स्थूलशब्देभ्यः एव अर्थाः उत्पद्यन्ते इति शास्त्रेषु
प्राप्यते।
✓ शब्दप्रयोगे मानमहिम्नां स्वर्णिम परिज्ञानिर्व-
च्यते, तदैव प्रयत्नेनैव ~~[illegible]~~ जगतः शब्दप्रमाणत्वं मन्य
इव वर्तते, प्रजापतिश्च।
एतस्य सम्बन्धे आचार्य भर्तृहरिणा लिखितं —
तथाहि —
~~य~~दा ब्रह्मणि विलीना यदि शब्दतन्मात्रेभ्यः सह तेजः
परिणामं भवति। ~~यदा तेजःपरिणामं [illegible]~~ तदा तेजःपरिणा-
मादेव हेतोः शब्दतन्मात्राः प्रथमा रूपपरिणता वा
प्रकाशिता भवन्ति। तेजःपरिणामेन जलादौ रूपरस-
गन्धादयः प्रादुर्भवन्ति, अतएव [illegible] अनेन
अभिप्रायेण आचार्यभर्तृहरिणोक्तं — तथाहि
~~सूक्ष्मवाचं~~ सूक्ष्मवागात्मना स्थितं यदि-
न्द्रियाणां तदेव स्वरूपाभिव्यक्तये स्थूलशब्दरूपे
अभिव्यक्तं वा भवति। तदेव आत्मस्थं स्थूलशब्द-
रूपाभिव्यक्तं तेजसा परिपाकात् मनोमध्ये ~~प्रविष्टं भवे~~
~~प्रकाश~~ प्राप्य प्राणवायौ प्रविष्टं सत् प्रकाश्यते।
अर्थात् आत्मस्थानं वागात्मना स्थितं ~~[illegible]~~ स्वरूप-
निष्पन्नं शब्दस्वरूपं भवति। स एव विवर्तमानः
शब्दः तेजःपरिपाकात् मनोमध्ये प्राप्य ~~[illegible]~~
प्राणवायौ ~~[illegible]~~ प्रविष्टः सन् प्रकाश्यते। स एव
प्राणवायुः [illegible] तेजःपरिणामादेव तेजोगुणयुक्तः तेजोरूपेण परिणतो वा भवति।
ततः स पूर्वोक्त ~~[illegible]~~ आत्मस्थं तत्त्वमरिः परिणतो वा
भवति। भर्तृहरिणा — "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् [illegible]

१- स्वरूपज्योतिः ... प्रयत्नेन [illegible]
अनुवाद [illegible] (वाक्यपदीय)

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

८०३-८८

Date :

Page No :

अविद्यायास्यैव परिणामो वा विवर्तो निमित्तत्वाच्च वा वर्णितः। ते एव वर्णाः पदरूपे, पदं च वाक्यरूपे परिणमते वा भासते, तेभ्य एव पदेभ्यः पदार्थाभिव्यक्तिः जायते। —

श्रुति स्फोट —

॥ नानुमीति स्फोटस्य न मुनिमतम्, [illegible] त्वादिना।

वाक्यपदीये तु महावैयाकरण भर्तृहरिणैव विनिर्णीतः। —

अनादिनिधनं ब्रह्म इति कथनेन शब्दतत्त्वं च शब्द- ब्रह्मणः [illegible] तदेव शब्दतत्त्वं जगद्रूपे परिणमते वा भासते।

तस्मादेव शब्दतत्त्वात् जगत् सर्वं जङ्गमस्थावरं जगत् उत्पद्यते, शब्दे एव सा आश्रिता शक्तिः विश्वस्य निबन्धिनी। स शब्दे एव या आश्रिता शक्तिः विद्यते तेन शक्तिः विश्वस्य निबन्धिनी अर्थात् जगतः जनका उत्पादिका इति।

वैयाकरणैः मन्यते यत् — अर्थ [illegible] शब्दतत्त्वस्यैव परिणामः। [illegible] शब्दानां [illegible]। —

2 — प्रमाणदर्शनम् —

[illegible] ब्रह्मवाचात्मना स्थितम्।
[illegible] शब्दत्वेन विवर्तते॥
अनन्तो भावमायाया [illegible] परिणामतः।
वायुभाविश्चरति प्राणभूतो निष्पद्यते॥
अन्तः [illegible] वायु [illegible] गतः।
तदेव [illegible] विवर्तते॥

1 — अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

2 — शब्दस्य परिणामोऽयम् इत्याम्नायविदो विदुः।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

५१ ३८८

उपोद्घातः

विभज्य बह्वात्मानं स ह्येकः सन् प्रकाशयति।
वर्णोऽपि निर्विकारोऽपि बहुधैव विवर्तनात्॥

~~वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे~~

"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे", वाचैतत् निर्मितम्, यस्य मन्त्रस्य "ओमित्येव तदक्षरम्" इदं सर्वं तस्योप-व्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यानां पर्यालोचनेन इदं स्पष्टं प्रतीयते यत् सकलमपि जगत् शब्दस्यैव परिणामो वा विवर्तः। पञ्चीकृतेभ्यः भूतेभ्यः निखिल स्थूलप्रपञ्चस्य वा आकाशात् शब्दात् उत्पद्यते, तेभ्यः शब्द आकाशे सर्वे भौतिकपदार्था उत्पद्यन्ते। इत्थं साक्षात् वा पारम्पर्येण समस्तपदार्थोत्पत्तौ शब्द एव निदानम्।

इत्थं विनाशोऽपि सिद्धः किं यथा घटस्यो-पादानं मृत्तिका अथवा घटस्योपादानं मृत्तिका, तथैव पदार्था-नामुपादानं तद्वा शब्द एवेति। यथा मृत्तिका-घटयोः, परन्तु अनयोः तादात्म्यं वोपादानोपादेयसम्बन्धः सिद्धमिति। तद्धि तादात्म्यं भेदाभेदघटितम्। तस्य तादात्म्यस्य नियामकः कार्यकारणभावो वा प्रकृतिविकृतिभावः। शब्दः प्रकृतिः कारणम्, अर्थश्च तस्य विकृतिः कार्यमिति। शब्दार्थयोः कार्यकारणभावो वा प्रकृतिविकृतिभावः सम्बन्धः स्वीकर्तव्यः इति।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

८०३-८८.

Date :
Page No :

✓ मीमांसकानां मते शक्तिलक्षणः शब्दार्थसम्बन्धो मतः। तस्यापि शक्तिलक्षणस्य सम्बन्धस्य तात्पर्यादि-बोधकत्वरूपत्वमेव तात्पर्यम्।

✓ प्राचीनवैयाकरणमते बोधकत्वसम्बन्ध एव मतः।

✓ नवीनवैयाकरणाः वाच्यवाचकभावं शब्दार्थसम्बन्धं मन्यन्ते।

आचार्यकुमारिलभट्टमते प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः शब्दार्थसम्बन्धः शास्त्रदीपिकायामुक्तः।

शब्दभेदेऽपि तेषां तात्पर्यं ~~विवक्षे~~ त्वेकमेव वाच्यवाचकभाव इति। शब्दो बोधको वा प्रत्यायको भवति, अर्थश्च बोध्यो वा प्रत्याय्यो भवति। अयमेव च प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो वाच्य-वाचकभावोऽपि कथ्यते। अर्थो हि वाच्यः, शब्दस्तु वाचक इति। केवलं शब्दभेदो भासते, तात्पर्यं त्वेकमेवास्ति।

✓ बाह्यशब्दार्थ एव आन्तरशब्दार्थोऽपि भवति, ~~ते~~ यो हि बुद्धौ परिकल्प्यमानत्वेन, बहिर्निर्भासमानत्वेन बौद्ध अपि कथ्यते। अनया रीत्या आन्तरो वा बौद्धोऽर्थोऽपि भवति।

आन्तरः (बौद्धो) अर्थो द्विविधः

(१) सदर्थः (२) असदर्थः।

१- सदर्थस्तु सोऽस्ति, यो हि अन्तःस्थित बुद्धौ, बहिश्च उभयत्राप्युपलभ्यमानो भवेत् - यथा घटः, पटः इत्यादिः।

(२) असदर्थस्तु - द्विविधः - (१) अत्यन्तासदर्थः
(२) अनिर्वचनीयोऽसदर्थः।

अत्यन्तासदर्थः शशविषाणादिः, आकाशपुष्पमित्यादि।

अनिर्वचनीयासदर्थस्तु - शुक्तिरजतम्, स्वप्नपदार्थश्च।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६७३७१

Date :
Page No :

इह पदं द्विविधं पदं तथा द्विविधः पदार्थो विद्यते।
उत्पन्नोऽ ~~क~~ पद-पदार्थयोः सम्बन्धोऽपि ~~॰~~ तादृश
स्पष्टमेवोक्तं, उपादानस्तु बुद्धिस्थमेव,
अथवा बुद्धिस्थस्यापि स्वरूपं प्रकृतिरूपमेव। अत्र
तत्र बाह्यं अन्ते च ~~......~~ उपादानं बुद्धि
स्थ्यात्मकोऽर्थः। सोऽर्थः सर्वोऽप्युपादेयमिति।
इतीत्थं बौद्धपदस्य, बौद्धपदार्थस्य च सम्बन्धः,
भावत्वेन / उपादानोपादेय ~~भा~~ वत्वेन प्रकृतिविकृतिभावत्वेन च
तादात्म्यसम्बन्ध एव भवति इत्यर्थः, बौद्ध-पद-बौद्ध-
पदार्थयोरिति / (ब्रेक →

✓ शब्दस्योत्पत्ति-प्रक्रियां वदति —

तथाहि —

— आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।
वर्णान् ~~जन~~ जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः॥

अस्यायमर्थः — पूर्वं प्रतिपादितः, पुनरपि
अत्र, वाणी निःसरणे प्रक्रियां विदधाय —

तथाहि —

✓ (क) आत्मा = अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं स्वबुद्धिविषयान् कृत्वा कथनेच्छया मनसा सह योजयति सम्बन्धं करोति।

(ख) अनन्तरं कथनेच्छया युक्तं मनः कायाग्नि- माहन्ति (अर्थात् आहतं करोति)

(ग) स कायाग्निः वायुं प्रेरयति, स एव च प्रेरितो वायुः उपरि गच्छति।

(घ) उपरिगतो वायुः शिरसः मूर्धानमाहतः सन्

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

पृ० ३८२ —

~~निम्नाङ्कि~~ निम्नाङ्कितं विवागत्य रचना—तालवादिस्थानानां स्पर्शाद् निर्गच्छन् वर्णः अभिव्यक्तो भवतीति। —

अत्र विचारणीयं वर्तते उपर्युक्तपरम्परानुसारं वैयाकरणैः शब्दस्य ज्ञानपरीक्षणत्वेनाभ्युपगम्यते, परन्तु वाक्यपदीये तत्तत्स्थानेषु आकलितावलोकनस्य तत्त्वस्वरूपेषु परीक्षा न गृह्यते। इत्थमेव शिक्षायां पाणिनीयशिक्षावचनेषु भाष्यवचनेषु च विरोधः प्रतीयते।

शब्दबोधप्रक्रियायां "वाक्यपदीयं ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिष्यते" इत्यत्र ज्ञानस्य परीक्षणाय नागेशभट्टैः स्वमञ्जूषायां निरूपणं कृतम्। ज्ञानस्य = बुद्धिज्ञानस्य पारार्थ्यनिष्ठाहितत्वेन च तत्परीक्षणम्।

अर्थात् पारार्थ्यनिष्ठाहितत्वेन अर्थात् उपयोगेन तज्ज्ञानस्य शब्दरूपे परीक्षणं भवति। अनेन स्वमतमभिप्रायः सूच्यते यज्ज्ञानस्य शब्दरूपे परीक्षणत्वे पारार्थ्यनिष्ठाहितत्वमर्थात् तदुपयोगोऽनिवार्यः।

अथवा निरुक्तपवनो मूलाधारादुत्थितः नाभिप्रदेशं गत्वा मूर्धस्थानाभिहतो यदा तत्तत्स्थानानि स्पृशति, तदैव पारस्परिकस्पर्शादिरूपेण वर्णाः निश्चितशब्दान् अभिव्यञ्जयन्तीति। इत्थं शिक्षायां अर्थरूपेण स्थानविरोधो न भवति।

वस्तुतस्तु — वैयाकरणाः पारार्थ्यनिष्ठतैव ज्ञानवाङ्मयं नादरूपविज्ञानमयं मन्यन्ते इति प्रागेव प्रतिपादितम्। पारार्थ्यनिष्ठत्वं न्यूनतरला। तैः चितरूपा चिदानन्दस्वरूपब्रह्मणः स्फोटरूपत्वमिति। तदेव ब्रह्मरूपस्फोटतत्त्वं जगत्प्रपञ्चस्य विवर्तोपादानमप्युक्तम्।

इतीदं स्फोटतत्त्वं वैयाकरणैः निर्णीतं ब्रह्म इत्यादि वाक्यमात्रमेव। वाक्यपदीये भर्तृहरिणा प्रतिपादितमिति। इत्थमस्मिन् सन्दर्भे ज्ञानस्य शब्दरूपेणापि तत्त्वं वर्णीक्रियते इति प्रमाणमेव। अतः स्थानविरोधो वा आपत्तिर्नास्तीति।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

८०३ ५३

Date :
Page No :

भर्तृहरिणा वाक्यपदीये ~~ब्रह्म~~ काण्डे, पदार्थस्फोटस्य
दृष्टान्तत्वेन प्रतिपादितं शब्दतत्त्वस्य तथा वाक्य
पदीयस्य व्याख्याता पुण्यराजेनापि । जयन्तभट्टस्य
सिद्धान्तमिमामाह ।

तैरेव वाक्यपदीयस्यादौ उक्तम् —
अनादिनिधनं ब्रह्मेति —

(शब्द) (आविर्भाव)
इयं शब्दस्य उत्पत्तिप्रक्रिया स्फोटे प्रारम्भस्य स्थित-
शब्दतत्त्वाभिव्यक्तिप्रक्रिया, नोत्पत्तिप्रक्रियेति ।
आचार्यैरपि उत्पत्त्यादिशब्दाः प्रक्रियायां जायते
इति शब्दस्य अर्थम् अभिव्यञ्जयतीति, न तु उत्पादयती-
ति । अतो धातुपाठे जनी प्रादुर्भावे, इत्येतादृश एव
पदे आत्मोत्पत्ति (यो जायते), तत्र जनी धातोरु-
त्पत्ति एवेति व्याख्यानम् । वाच्यार्थस्तु प्रादुर्भाव इत्यो
केऽपि मिथ्याभवेत् ।

वस्तुतो विचार्यमाणे तु वर्णः स्फोट इति कथं वि-
भक्तशीलत्वात् अनित्य एव, तेन वर्णानामभिव्यञ्जकः
स्फोट एव नित्योऽखण्डो वाचकश्च ।

शब्दतत्त्वात्मकस्य सार्वत्रिकत्वमर्थाभिमतम्, तस्य व्या-
पकत्वेन सर्वाभिव्यक्तम् अर्थोऽपि शब्दतत्त्वात्मकमिति
वर्तते एव, तस्य शब्द~~तत्त्वात्मकस्य~~ आत्मार्थस्यैकत्वात्
शब्दतत्त्वात्मकमात्रेणोत्पत्तौ यो व्याप्तः, स एवात्मा ~~शब्द~~
शक्तिः परा वागिति, "परा ऽस्य शक्तिर्विविधैव
श्रूयते" इति श्रुतेः प्रमाणत्वात् । ~~शब्दतत्त्वात्मकत्वम्~~
शब्दतत्त्वात्मिका पश्यन्ती, वर्ण-पद-वाक्यात्मिका,
अर्थस्य स्फोटकत्वात् वाचकत्वात् मध्यमा इति
पूर्वोक्तिरूपमत्वेऽपीति वैखरी इति च रूप्यते ।
वैखरी-पश्यन्त्योर्मध्यवर्तित्वेनापि मध्यमा इति
रूप्यते ।

शब्दतत्त्वात्मकस्य पश्यन्तीति शब्देन व्यवहारस्तु

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

८०३५४

Date :
Page No :

ज्ञानविषयत्वेन भवति । पश्यन्त्याः ज्ञानविषयत्वात् ।
पश्यन्त्याः आवश्यकता तु (शब्दस्फोटरूप भवति इति) पश्यन्त्यां शब्दः इत्यत्र कथ्यते ।
स्वरूपतो लट् इत्यत्र शास्त्रप्रमाणैरेव निरूप्यते । यद्यपि शब्दतन्मात्रोऽपि ज्ञानस्य विषयो न भवति, तथापि योगिनां निर्विकल्पकसमाधौ पश्यन्त्याः ज्ञानं वाऽऽश्चर्यं भवति ।

परा वाचो ज्ञानन्तु निर्विकल्पकसमाधौ योगिनामपि न भवति । अत एव तस्य परा शब्दस्य पश्यन्ती शब्देन व्यवहारो न भवति

१ – परा : स्थानं मूलाधारः
२ – पश्यन्त्याः स्थानं नाभिः
३ – मध्यमायाः स्थानं हृदयम्
४ – वैखर्याः स्थानं कण्ठ इति ।

यथा –
परा वाङ् मूलचक्रस्था, पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ॥

अत्र शरीरस्य मूलाधारस्था या परा वाक्, तस्याः परा वाक् इति आत्मशब्देन व्यवहारः । आत्मा हि शब्दतन्मात्रस्य साक्षीभूत इति । एवञ्च परा वाक् शब्दतन्मात्रस्य साक्षीभूत इति ।

~~पश्यन्त्या~~ परावाच आत्मशब्देन व्यवहारस्तु तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः ॥ ~~इति~~ श्रुतौ दृष्ट इति ।

अस्मादेव आत्मभूत परावाचः शब्दतन्मात्र उत्पद्यते । शब्दतन्मात्राद्धि आकाश नामकरूपात्मकं भूतः प्रादुर्भवति ।

परावाचः आत्मशब्देन वा शब्दब्रह्मशब्देन योऽपि व्यवहारो भवति, तेन प्रतीयते यत् परावाक् नित्यस्वरूपा वा चैतन्यरूपा विद्यते, न जडः इति ।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

५७३

प्रकृतेर्वा आत्मशक्ति-सम्बन्धो जडो न भवति।
अत एव महर्षिभिः भणितं हि— "स्वरूपज्योतिरेवान्तः
परा वागनपायिनी" अतः आत्मचिन्मयः स्वरूप आत्म-
रहितेत्यर्थः। अर्थाद् विमर्शशक्तिः परावागिति स्वरूप
(आत्म) ज्योतिरिति शब्देन व्यवह्रियते। ~~पद इदं~~
इत्थमाचार्य प्रकाशविमर्शः न जडा स्वशक्तिसमन्वित एव
शिवः। अत एव सा वा शक्तिसहितः शिवः शक्ति
इति 'स्वीकारस्य' शब्देन व्यवहारः कृतः।

अद्वैती भगवान् आचार्य शङ्करोऽपि
सौन्दर्यलहर्यां व्यक्तीकृतः।

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं,
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अत्र भावार्थम्- यदा ~~शिव~~ शिवः शक्तिसहितो
भवति, तदा स शिव इति भवति।

अत्र विशेषत्वेन ध्यातव्यं यत् — प्रकृति
रचयितॄणां स्वरूपम्। अत्र तु रचयितॄणां शास्त्रका-
राणां वा ~~महर्षीणां~~ महर्षीणां विवादो नास्ति।
शक्ति-शक्तिमतोः नित्य-सायुज्य सम्बन्धो अभेदे
इति प्रमाणं तत्र मतं वै। इत्थं सम्बन्धे विचारे पर-
शक्तेर्विज्ञानं भवति तदा शक्ति-शक्तिमतोर्भेद
सिद्धान्त एव विनश्यते भवते।

एवमुपनिषत्सु च बहुत्र शास्त्रेषु
परा शक्तिः स्वरूपभूता शक्तिः इति वर्णितं दृश्यते।
तथा हि ज्ञानस्वरूप ब्रह्मणः स्वरूपभूता शक्तिः
ज्ञानस्वरूपाऽस्तीति, इतीदं वचः सुतरां सिद्ध्यति।

इत्थमेवाभिप्रायेण भर्तृहरिणा वाक्यपदीये उक्तम्
यत् विशिष्टवागिति — तथा हि —

~~कोऽपि~~ अवेदमानन्दं ज्योतिः शब्दब्रह्म वा गातक वा निरूपम्
~~....~~ व्यक्तये ~~....~~ स्वसंवेद्यस्य स्वरूपेण ~~....~~
विवर्तते॥
(वाक्यप०-११३)

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३५६

Date :
Page No :

अतोऽयं स्फोटः अन्यपदे अन्त्यवर्णेनैव
(?)क्रमवाग्रूपे विवर्तमिति श्रुतम्, सा हि ज्ञानस्वरूपा
वाक् पश्यन्ती (अर्थात् परा नामका भी हि वाक् विद्यते)। स्व-
स्वरूपाभिव्यक्तये शब्दरूपे परिणमते वा भासते।
यदा वाक् पश्यन्त्येव स्वस्वरूपं वा ज्ञानस्वरूपं
स्वं विवृणोति, तदा तस्या वाक् स्फोटे विवर्तितानां
वर्णानां श्रुतानां क्रमेण वैखरीरूपेण
तानि अर्थवन्त्यानि अपि स्वं स्वरूपं ज्ञापयितुं विवृण्वन्ति।
वर्णसमूहो मन्त्रोऽपि तत्पश्यन्तीं आगतः-
उद्दीपयितुं वा मन्त्राणां शक्तिं ज्ञापयितुं उपयोगिता, तेन
येन वाणिमन्त्रशक्तिः अपि हि विद्यते। अतः परा-
वाक् पश्यन्त्येव स्वस्वरूपा विद्यते, इत्येव वाचि
स्थानं लब्धम्।
इत्थमेव स्थितौ शक्तिः, एवा परापश्यन्ती
मध्यमा इति च चतुरः प्रथयन्ति, इति तस्यां मते शक्तिः
भवतीति।
पूर्वं प्राणवायुः शब्दतन्मात्रं उत्पद्यते, शब्दतन्मा-
त्रात् द्विधा शब्दा उत्पन्ना इति आगाहीत - तेन
ध्वन्यात्मक-- वर्णात्मकस्येति शब्दद्वयोत्पत्ति ज्ञातव्या।
भेरी-मृदङ्ग-किङ्किणि विशेषेभ्यो ये शब्दा उत्पद्यन्ते,
त एव ध्वन्यात्मकशब्दाः कथ्यन्ते। ध्वन्यात्मकशब्दा-
नां स्थानं अर्थो न भवति। वर्णात्मकशब्दाः एवार्थ-
वाचकाः भवन्ति। इत्थमेवः शब्दयोः वैगात्ये वा भेदे
साक्षात्कारे प्राणवायुतन्मात्रोत्पन्नः शब्दतन्मात्रात् एव
एव ध्वन्यात्मक - वर्णात्मकद्विविधशब्दद्वयं उत्पद्यते।
तत्र उभयोः वायुतन्मात्र वैगात्यादेव, ध्वनिः, वर्णात्मके
शब्देषु वैगात्यं वा द्वैविध्यं भवतीति। स्वाकारस्य
विभक्तिप्रत्यय भेदेन वर्णेषु भेदः प्राप्यते, तथैव ध्वन्या-
त्मके भेदो जायते। वर्णात्मकशब्देषु स्थानं वाच्यार्थ-
स्थाने भेदात् भेदो भवति, ध्वनौ च वाच्यार्थभेदेन

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६०३५६

भेदो वा वैजात्यं भवति । शब्दब्रह्मणो [illegible]
स्फोटो वायुतन्मात्रस्य उपादानकारणत्वेन भवति एवं
निमित्तकारणत्वेन अतो वायोः प्रकृतिकारणत्वेन
वायुनाडिनिष्क्रमणानां वर्ण-पद-वाक्यानामपि च प्रकृति-
रूपं वाचकत्वं च मन्यते । वर्णेषु प्रकृतित्व-
स्य वाचकत्वस्य भानमेतदर्थमेव न भवति, यद् वर्ण-
ध्वनिनिष्क्रमणत्वे [illegible] वा आनुपूर्व्यो विर-
न्यासेति, स्वनिष्ठ [illegible] वर्णेषु प्रकृतित्वस्य
वाचकत्वेन स्फोटं प्रतीयते इति । अतएव वैयाकरणा-
नां मते अनित्या इति मन्यन्ते । केवलमेतदभिव्यक्तं
स्फोटतत्त्वमेव नित्यमर्थस्य बोधकं वा वाचकं भवति,
न वर्णाः, न वा पदानीति ।

"यो ब्रह्माणं विदधाति, पूर्वं यो वेदांश्च प्रहि-
१५८ णोति तस्मै" इत्यादिश्रुतिषु पूर्वं ब्रह्मणः
उत्पत्तिरुपवर्णितास्ति । यतो वै ब्रह्माणं परमात्मा
वेदानुपदिदेश । स एव ब्रह्मा अपरब्रह्म वा
हिरण्यगर्भ इति कथ्यते ।

हिरण्यगर्भस्य वा ब्रह्मणः उत्पत्तिः पश्चात्
पञ्चतन्मात्राणां (सूक्ष्मभूत) - तदुपादिसूक्ष्म [illegible] शरीर-
रूपादि उत्पत्तिरासीत् । (स तु [illegible] ब्रह्माणं)
वेदानुपदिदेश । परमात्मनः [illegible] पूर्वसृष्टौ यथेतदर्थ-
स्य उत्पत्तिरस्ति, या महाप्रकृतिः [illegible] प्रकृतिरुक्ता भवति ।
ततो [illegible] पर-परापीन [illegible] पञ्चतन्मात्राणां
पञ्चीकरणेन महाभूतं, [illegible]
सूर्यः, [illegible] पूर्वोक्तिरेवाभिवदेव हिरण्यगर्भे [illegible]
भूतः । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इत्या-
दिश्रुतिः [illegible] एतदेव वक्तुं प्रवर्तते बोधयति च ।

अत्र हिरण्यगर्भस्य हिरण्यगर्भविद्या [illegible] -
ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिवर्णितास्ति तद् पूर्वोक्तिमनोऽस्मान् [illegible]
शब्दब्रह्मणैव [illegible] । इदमेव शब्दब्रह्म प्रतिपादितमिति

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

८०३५८

Date :

Page No :

यत्स्वरूप परिभाषितः प्रायोगिक पदनिबद्धमिति।

शब्दभेदेन वा वर्णनशैल्या भेदेन भेदः प्रतीतौ तत्त्वतो वास्तविकं तत्त्वं तु एकमेव, यद्यपि सम्बन्धा नैके दृश्यन्ते किन्तु तात्त्विकस्वरूपं समवायत्वमेव प्रतीयते इति।

इत्यस्यां परीक्षायां शब्दब्रह्मवादोऽपि प्रस्तुतः ये अन्येऽपि मन्यन्ते, तत्सर्वमपि तत्र न कदापीति। इत्थं च विद्या किन्तु सर्वेण शब्दार्थयोः प्रकृतिविकृतिभावः सिद्ध्यतीति। प्रकृतिविकृतिभाव एव उपादानोपादेयभावो वा कार्यकारणभावोऽपि च कथ्यते।

अनेन इदं ~~निश्चीयते~~ ज्ञायते प्रकृतिविकृतिभावो वा कार्यकारणभावेन शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धो भवतीति।

इत्यनेन पूर्वोक्तप्रसङ्गेन इदं प्रमाणीभूतमिति यद् वेदे ~~[illegible]~~ यानि पदानि वा ये पदार्थास्तेष्वेव उपादानोपादेयभावो वा कार्यकारणभावः सिद्ध्यतीति।

शास्त्रेष्वपि वेदशब्देभ्य एव पृथक्संस्था निर्मिता इति ज्ञायते — "वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे" इत्यादि।

अतः गङ्गापदस्य अभिधावृत्त्या तात्पर्यं जलप्रवाहे स्वीक्रियते, न तीरे। तीरार्थे तु लक्षणया भवति। इत्यनेन हेतुना लक्षणाया अपि इत्थं तत्त्वं स्वीकृतं ज्ञायते।

अतो गङ्गापदे तीरार्थस्तु लक्ष्यार्थमित्थं मन्यते, गङ्गापदं स्वार्थसम्बन्धरूपलक्षणयैव तीरं बोधयतीति, अतो गङ्गापदं तत्र तीरे लाक्षणिकं मन्यते इति।

आधुनिकाः भाषाविज्ञानिकाः शब्दार्थसम्बन्धमनित्यं मन्यन्ते, समाजे आवश्यकतानुसारेण शब्दानां प्रयोगं स्वीकुर्वन्ति। परिवर्तनं तु ते स्वीकुर्वन्ति

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

५१३८

Date :
Page No :

अपराकृतिः गौणत्वं वाच्यानिवार्यमेवेति, न शब्दार्थयोः। शब्दार्थेनैव तयोः शब्दार्थसम्बन्धस्यैव नित्यत्वात्।

अनेन प्रकृतिग्रन्थतात्पर्यमेतत् इदमेव हि स्फुटं भवति यत् शब्दस्यार्थेन वा योग्यतेति भवति, अर्थात् अर्थस्योपादानत्वं शब्दस्य भवति। अतः शब्दार्थयोः उपादानोपादेयभावः सिद्ध्यति। शब्दः उपादानम्, अर्थस्योपादेय इति।

अयमेव चोपादानोपादेयभावः वा तादात्म्यभाव अनयोः (शब्दार्थयोः) नित्यसम्बन्धस्य नियामक इति। स सम्बन्धस्तादात्म्यमेव भवति। अत एव तादात्म्यरूप शब्दार्थसम्बन्धेन शब्देऽर्थस्याध्यासः तद्रूपतया गृह्यते, जगति तु अनुभव एव भवति। तादात्म्येन शब्दार्थयोः पृथक्त्वमेव नेष्टमिति।

"अयं गौः" "अयं घटः" इत्यादि प्रयोगेषु शब्दार्थयोः भावाभिन्नत्वेनैव निर्देशः प्रतीयते। अतः शब्दार्थयोः तादात्म्य सम्बन्ध एव सिद्ध्यति।

वाच्यवाचकभावरूप शब्दार्थसम्बन्धोऽपि स्वीक्रियते, तत्र वाच्यवाचकभावोऽपि तादात्म्यमूलक एव।

ननु गां निबधानेति तद्ग्रहस्य इतरेतराध्यासमूलके तादात्म्ये।

वस्तुतस्तु वाच्यवाचकभावरूपम् भवति यो नैयायिका मन्यन्ते। स एव शब्दार्थसम्बन्ध इति। तदेव शब्दार्थ-

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

८७ ४००

Date :

Page No :

निरूढायाः स्वार्थबोधकत्वं, स्वार्थप्रत्यायकत्वं वा प्रत्याय्यबोधकभावत्वं निरूढायामपि भवतीति। यतो निरूढा वाच्यतात्पर्यमिति एवमेवाभि- वाच्यवाचकभाव इति। यदुक्तं स्वार्थं नामभिधान इति। निरूढयोगात्मकपदे त्वो लिङ्गादिलक्षणेन इदमेव निरूढत्वं निःशङ्कितमिति।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection